

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний педагогічний університет
імені А. С. Макаренка

Олена Семеног, Альона Косенко

**УКРАЇНСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ У ШКОЛІ:
ДІАЛОГ ОСОБИСТОСТЕЙ**

Суми – 2015

УДК 81'373: [316.454.52: (59.923)]

ББК 74.268 (2 Укр):88.5

С 30

*Друкується згідно з рішенням вченої ради
Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України
(протокол №12 від 23.11.2015 р.)*

Рецензенти:

Л.Мацько, доктор філологічних наук, професор, дійсний член НАПН України (Національний педагогічний університет імені М.Драгоманова);

Т.Симоненко, доктор педагогічних наук, професор (Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького);

В.Статівка, доктор педагогічних наук, професор (Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка).

Семеног О. Українська лексикографія у школі: діалог особистостей: навч.- метод. посіб. / Олена Семеног, Альона Косенко. – Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2015. – 144 с.

Окреслено місце і роль української лексикографії у формуванні основ академічної культури старшокласника, сутність лексикографічної компетентності учнів старшої школи старшокласників. Розроблено творчі, пошуково-дослідні завдання і вправи на формування лексикографічної компетентності старшокласників, що враховують технології особистісно орієнтованого, проблемного, інтерактивного навчання, розвитку критичного мислення. Акцентована увага на вивчення ідіостилю словникаря як особистості з високим рівнем академічної культури. Доведено, що успішність уроку значною мірою залежить від діалогічної взаємодії учителя та учня.

Книгу підготовлено в межах колективної теми кафедри української мови «Ефективні технології навчання і контролю якості знань у лінгвістичній підготовці майбутніх фахівців» і адресовано на широке коло користувачів: учителям-словесникам, студентам, магістрантам, керівникам педагогічної практики. Може бути корисним для учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів, слухачів МАН при підготовці до олімпіад, конкурсів наукових робіт.

Identified place and role of Ukrainian lexicography in forming the foundations of academic culture seniors, nature lexicographical competence of high school pupils. Developed creative search and research tasks and exercises on the formation of lexicographical competence of seniors, taking into account the personality oriented technology, troubled, interactive learning, critical thinking. The attention is focused on the study of idiostyle lexicographer as individuals with high academic culture. It is proved that the success of the lesson depends largely on dialogic interaction between teacher and pupil.

The book was prepared within the collective theme of Ukrainian language department "Effective technology training and quality control of linguistic knowledge in the training of future specialists" and addressed a wide range of language users and literature teachers, students, undergraduates, heads of educational practice. It may be useful for pupils of secondary schools, students in preparation for MAN Olympiads, competitions of scientific works.

УДК 37.091.32:811.2:821:373.5

ББК 74.268.0

© Семеног О., 2015

© СумДПУ ім.А.С.Макаренка, 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ У СТАРШІЙ ШКОЛІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ДІАЛОГУ ОСОБИСТОСТЕЙ	8
1.1. Урок української мови у вимірі я- концепції учителя й учнів	8
1.2. Академічна культура - основа дослідницького навчання з української мови у старшій школі	29
1.3. Місце і роль української лексикографії у формуванні основ академічної культури старшокласника	31
1.4. Лексикографічна компетентність старшокласника: сутність і структура, стан формування на уроках української мови	35
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПРОЕКЦІЇ ПЕРСПЕКТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ	42
2.1. Перспективні технології формування лексикографічної компетентності старшокласників	42
2.2. Вправи і завдання – важливий компонент уроків з формування лексикографічної компетентності старшокласників	45
2.3. Вивчення ідіостилю словникаря як засіб формування лексикографічної компетентності старшокласників	49
РОЗДІЛ 3. ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ ПРАКТИКУМ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У СТАРШІЙ ШКОЛІ	53
3.1. Конспект уроку лексикографії як комунікативний феномен	53
3.1.1. Урок 1. Українська лексикографія як розділ мовознавства про укладання словників	55
3.1.2. Урок 2. З історії лексикографії	66
3.2. Лексикографічні вправи і тести - основа дослідницького навчання з української мови у старшій школі	80
ПІСЛЯМОВА	107
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	109
ДОДАТОК. ВАСИЛЬ НІМЧУК: ПРО СУЧАСНУ УКРАЇНСЬКУ ТЛУМАЧНУ ЛЕКСИКОГРАФІЮ	115

CONTENT

INTRODUCTION	5
SECTION 1. CONCEPTUAL FRAMEWORK OF UKRAINIAN STUDIES	
LEXICOGRAPHY IN HIGH SCHOOL THROUGH DIALOGUE	
PERSONALITIES	8
1.1. Ukrainian language lesson in terms of self-concept between teacher and students	8
1.2. Academic culture - the basis of a research study of the Ukrainian language in high school	29
1.3. Place and role of Ukrainian lexicography in forming the foundations of academic culture of senior pupils	31
1.4. Lexicographic competence of senior pupils: the nature and structure, the condition of formation of Ukrainian lessons	35
SECTION 2. LEXICOGRAPHICAL COMPETENCE FORMATION OF SENIORS IN THE PROJECTION OF ADVANCED TECHNOLOGIES	42
2.1. Forming lexicographical competence of seniors by advanced technologies	42
2.2. Exercises and tasks - an important component of the formation of lexicographical competence seniors	45
2.3. Studying the idiostyle of lexicographer as a form of lexicographical competence of seniors	49
SECTION 3. LEXICOGRAPHICAL WORKSHOP ON UKRAINIAN LANGUAGE LESSONS IN HIGH SCHOOL	53
3.1. The work-book of lexicography as a communicative Phenomenon	53
3.1.1. Lesson 1. Ukrainian lexicography linguistics as a part of the conclusion of dictionaries	55
3.1.2. Lesson 2. From the history of lexicography	66
3.2. Lexicographic exercises and tests - the basis of a research study of Ukrainian language in high school	80
AFTERWORD	107
REFERENCES	109
APPENDIX. VASIL NIMCHUK: ABOUT UKRAINIAN MODERN DEFINITION LEXICOGRAPHY	115

ВСТУП

Актуальність дослідження. Самодостатня, всебічно розвинена цілісна особистість, здатна до критичного мислення, до свідомого життєвого і професійного вибору, до самовдосконалення і навчання впродовж життя, – такі риси випускника загальноосвітнього навчального закладу представлені освітянській громаді у Державному стандарті базової і повної середньої освіти¹,

шкільних програмах з української мови². З-поміж ключових компетентностей, які пропонується формувати у старшокласників, особлива увага акцентована на компетентності навчатися впродовж життя. Особливого значення в цьому контексті набувають уроки української мови, мета яких – сприяти розвитку у старшокласників-дослідників творчих здібностей, критичного мислення, пам'яті і уяви, мовного чуття і мовного смаку, естетичного інтересу, усвідомленої позитивної мовної поведінки.

Важливою рисою дослідницького навчання у старшій школі є формування потреби, здібностей, умінь виконувати пізнавальні, комунікативні, проблемно-пошукові завдання, користуючись різноманітними словниками: знаходити необхідну інформацію, аналізувати, зіставляти, коментувати, оцінювати щодо нормативності вживання, відповідності сфері й ситуації спілкування. У словнику як у дзеркалі національної культури відображено історію країни, систему духовних цінностей, інтелектуальний потенціал людства, норми літературної мови. Українська лексикографія пройшла складний шлях розвитку і на початку третього тисячоліття «зберігає статус перспективної галузі для реалізації актуальних дослідницьких запитів, орієнтованих на вивчення «мови в людині» й «людини в мові»³.

¹ Державний стандарт базової і повної середньої освіти // Інформац. збірник МОН України. – 2004. – № 24. – С.5-60.

² Програма для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання. Українська мова 5–9 класи // Українська і література в школі. – 2013. – № 1. – С. 32 – 54.

³ Полюга Л. Проблеми української лексикографії в освітянському процесі / Левко Полюга // Українська мова в освіті: зб. мат. Всеукр. наук. конф. «Українська мова в освіті». – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – С. 141–153. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lp.edu.ua/tc.terminology/TK_Work/TK_poluha_2000_01.htm

Увиразнюється теорія лексикографії, практична, навчальна лексикографія, динамічно розвивається комп'ютерна та корпусна лексикографія. Сформована на основі врахування вимог цієї галузі гуманітарної науки лексикографічна компетентність значною мірою впливає на формування старшокласника як мовної особистості і дослідника. У зв'язку із цим важливо здійснити науковий пошук змісту, форм і методів формування лексикографічної компетентності старшокласників у процесі навчання української мови.

Актуальність теми дослідження підтверджена Указом Президента України «Про концепцію державної мовної політики» (2010), окреслена в Державному стандарті базової і повної середньої освіти, Загальноєвропейських рекомендаціях з мовної освіти, у Концепції мовної освіти. Дидактичні засади застосування словників аналізують О.Горошкіна, В. Дубічинський, Л. Паламарчук, Л. Полюга та ін., лексикографічну компетенцію учнів основної школи вивчають Н.Гудима, Т. Лановик, Г.Омелянченко, студентів – Н. Надолинська, О.Семенов та ін.

Мета дослідження – окреслити зміст, розробити форми, методи формування лексикографічної компетентності старшокласників на уроках української мови.

Відповідно до мети поставлені такі **завдання дослідження**:

- на основі аналізу наукових джерел окреслити місце і роль української лексикографії у формуванні академічної культури старшокласника;
- обґрунтувати сутність, компоненти, з'ясувати стан формування лексикографічної компетентності учня на уроках української мови;
- розробити систему завдань і вправ, спрямованих на формування лексикографічної компетентності старшокласників у проекції перспективних технологій;
- дослідити ідіостиль словникаря як ефективного засобу формування лексикографічної компетентності старшокласників.

Концепція дослідження базується на компетентнісному, особистісно зорієнтованому, соціокультурному, технологічному

підходах до мовленнєвого розвитку, урахування яких спрямовує навчання української мови на різнобічний особистісний розвиток учнів.

Для досягнення мети, реалізації завдань дослідження використовувалися такі **методи**: *теоретичні* – вивчення лінгвістичних, лінгводидактичних, психолого-педагогічних праць, законодавчих і нормативних документів, шкільного навчально-методичного забезпечення; *емпіричні* – анкетування, бесіди, виконання творчих, пошуково-дослідницьких завдань.

РОЗДІЛ 1

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ

НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ У СТАРШІЙ ШКОЛІ

КРИЗЬ ПРИЗМУ ДІАЛОГУ ОСОБИСТОСТЕЙ

1.1. Урок української мови у вимірі я- концепції учителя й учнів

«Урок – це дзеркало загальної і педагогічної культури вчителя, мірило його інтелектуального багатства, показник його кругозору, ерудиції», - писав український педагог Василь Сухомлинський. Нешаблонний, оригінальний, самобутній урок, глибокий за змістом і чіткий за формою, - це результат самовідданої праці вчителя, який зумів до своєї творчої лабораторії долучити учнів, перетворити їх на співучасників навчально-виховного процесу.

До уроку В.Олександрович ставився як до засобу формування світогляду: «Збудивши в серці учня почуття захоплення ідеалом добра, честі, правди, краси, почуття ненависті до зла, несправедливості, потворності, викладач літератури добивається того, щоб кожний учень самостійно читав художні твори, замислювався на суспільними, моральними, естетичними проблемами, над майбутнім свого народу і своїм особистим майбутнім. Твори, які за своєю ідейно-художньою цінністю є вчителями життя, стають настільною книгою учнів»⁴.

Актуальні для вчителів-словесників поради Майстра: «Якщо ви прагнете, щоб ваше виховання стало мистецтвом, відточуйте слово. Шукайте в невичерпній скарбниці нашої рідної мови перлини, які запалюють вогник захоплення в дитячих очах. Знаходьте найтонші відтінки на багатобарвній палітрі народної мудрості, говоріть дітям красиво про красу навколишнього світу. Слово – це найтонший різець, здатний доторкнутися до найніжнішої рисочки людського характеру. Вміти користуватися ним – велике мистецтво. Словом можна створити красу душі, а можна й спотворити її. Тож оволодіймо цим різцем так, щоб з-під наших рук виходила тільки краса!»⁵.

⁴ Сухомлинський В. О. Павлиська середня школа / В. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5-т. / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1977. – Т. 4. – С. 225.

⁵ Сухомлинський В. О. Слово про слово / В. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5-т. / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1977. – Т. 5. – С. 167.

Сьогодні, згідно з вимогами Державних стандартів базової і повної середньої освіти учнів необхідно змінювати традиційні рамки уроку, посилювати його місткість, підвищувати рівень індивідуалізації навчання і самостійної роботи учнів, розвивати їх творчу активність.

Основними завданнями сучасного уроку є:

- відповідність навчального матеріалу з української мови та літератури вимогам науковості, оптимальності, єдності навчання і виховання, зв'язку з життям;

- реалізація комплексної мети уроку: навчальної, виховної та розвивальної;

- урахування вікових особливостей учнів та їх пізнавальних можливостей, інтересів і запитів;

- реалізація інноваційних технологій сучасного уроку;

- інтегральність уроку (використання між предметних зв'язків);

- цілеспрямованість і копітка робота над пізнавальними завданнями і запитаннями, що виникають у результаті створення проблемних ситуацій;

- практична спрямованість уроку – всебічний мовленнєвий розвиток учнів.

Основні вимоги до уроків мови та літератури у старшій школі: узгодженість теоретичних концепцій і наукового змісту уроку; оптимальність змісту уроку; змістова місткість і доцільність навчального матеріалу уроку (порушення цієї умови призводить до механічного запам'ятовування матеріалу, послаблення інтересу, нераціонального використання часу); розмаїття видів робіт, методів і прийомів навчання і викладання, організаційні форми уроку, широко поєднувати індивідуальні, групові і фронтальні форми роботи; добір суб'єктивно значущої для учнів інформації, текстів художніх творів і різноманітних мовленнєвих зразків; забезпечення інтенсивної мовленнєвої практики учнів, цілеспрямованої і систематичної роботи над розвитком зв'язного мовлення; активізація і стимулювання учнів до самостійної, ініціативної пізнавальної діяльності; урахування навчально-виховних можливостей уроку; забезпечення позитивного емоційного навчального середовища; наявність високої педагогічної культури вчителя-словесника, його постійне духовне збагачення, ідейно-моральне зростання.

Розглянемо концептуальні засади навчання української мови у старших класах крізь призму діалогу особистостей учителя й учнів.

Мета профільного навчання української мови полягає у формуванні інтелектуально розвиненої, морально досконалої, національно свідомої, духовно багатої мовної особистості, яка вільно володіє виражальними засобами сучасної української літературної мови, її стилями, різновидами, жанрами в усіх видах мовленнєвої діяльності (аудіювання, читання, говоріння, письмо), відзначається готовністю до подальшого професійно-орієнтованого навчання, спроможна самостійно визначати цілі самонавчання, самовиховання й саморозвитку та діяльнісно їх реалізовувати.

Уроки української мови спрямовуємо на вирішення комплексу завдань навчання, виховання і розвитку сучасної, конкурентноспроможної на ринку праці особистості.

Йдеться про потребу:

- виховувати громадянина і патріота Української держави, формувати усвідомлене ставлення до української мови як інтелектуальної, духовної, моральної і культурної цінності, знати сучасну українську літературну мову й досконало володіти нею в усіх сферах суспільного життя, виробляти готовність до адекватного вибору й отримання професійної гуманітарної (філологічної) освіти;

- розвивати інтелектуально-креативні здібності школярів, їх інтерес до вивчення української мови, прагнення до творчого осягнення вершин української культури й мистецтва слова;

- *формувати мовні компетенції* учнів, тобто системні знання про мову як засіб вираження думок і почуттів людини; виробляти практичні навички володіння культурою мови, дотримання в усних і письмових висловлюваннях орфоепічних, орфографічних, лексичних, морфологічних, стилістичних, пунктуаційних норм, користування лінгвістичними словниками;

- прищеплювати мовний смак, розширюючи філологічний кругозір, удосконалювати вміння застосовувати набуті знання у роботі з мовним матеріалом;

- *формувати лінгвістичні компетенції* учнів, поглиблюючи їхні знання про українську мову як багатофункціональну знакову систему й суспільне явище, про мовознавство як науку і праці вітчизняних

лінгвістів, здатності до мовної рефлексії, інтелектуалізації мовлення учнів;

- *формувати мовленнєві комунікативні компетенції через:*

а) збагачення знань про функціонально-стилістичну систему української мови, засвоєння норм мовленнєвої поведінки в різних сферах і ситуаціях спілкування та вдосконалення умінь і навичок спілкування в науково-навчальній, соціально-культурній, офіційно-діловій сферах, оволодіння різноманітними стратегіями і тактиками ефективної комунікації, генерування вартісних зразків власної мовленнєвої творчості, виховання потреби самоосвіти і самооцінки для постійного вдосконалення особистісно-мовленнєвої діяльності;

б) оволодіння вміннями сприймати, розпізнавати, аналізувати, зіставляти мовні явища і факти, коментувати, оцінювати їх під кутом зору нормативності, відповідності сфері й ситуації спілкування; розмежовувати варіанти норм і мовленнєві порушення; сприймати мову як мистецьке явище, що має етичну й естетичну цінність;

в) розвиток умінь і навичок переконливо викладати свої думки, дискутувати, використовуючи різні способи аргументації, вести діалог із співрозмовниками, дотримуючись правил мовленнєвого етикету; працювати з різними типами текстів, у тому числі й з кібературою, з мовними формами різних жанрів, стилів і підстилів; оволодіння інтерактивними методами навчання⁶;

- *виробляти лінгвокультурознавчу компетенцію*, формуючи цілісне уявлення про мову як національно-культурний феномен, розуміння національної своєрідності української мовної картини світу, знання констант української національної культури, концептуальних лінгвокультурем, виховання поваги до інших етносів, їхніх мов, звичаїв, традицій, культури, історії;

- *формувати дослідницьку компетенцію*, вдосконалювати вміння і навички самостійної філологічної роботи з навчально-науковим текстом, різними джерелами наукової інформації з лінгвістики, зокрема електронними, розвивати уміння інформаційної переробки тексту, здійснювати пошук інноваційних технологій.

⁶ Мацько Л. Українська мова в освітньому просторі /Любов Мацько: навч. посіб. для студентів-філологів освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр». – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009.-606с.

Завдання уроків української мови:

- систематизувати і поглибити знання про мовну систему із залученням додаткових теоретичних відомостей, знань і вмінь з культури мовлення;

- розкрити стилістичні ресурси одиниць фонетичного, лексичного, фразеологічного, словотворчого, морфологічного рівнів мовної системи та їх виражальних засобів; формувати стійкі ритмомелодійні уміння і навички;

- ознайомити зі стилістичною системою сучасної української літературної мови, поняттями “стилі”, “стилістичні засоби (фонетична, лексична, морфологічна стилістика)”, “функціональні стилі”, “експресивні стилі”, “індивідуальні стилі”, “стилістичні ресурси”, “стилістичні прийоми організації мовних засобів; джерелами стилістичних засобів (античні, міфологічні, фольклорні);

- поглибити знання про поняття “текст”, удосконалити навички побудови текстів різних стилів і жанрів; опанувати виражальні засоби розмовного, наукового стилів мовлення;

- формувати уміння проводити дослідницьку роботу з мовознавства, працювати з довідковою літературою, збирати лінгвокраєзнавчий матеріал;

- повторити, систематизувати, поглибити знання крізь призму практичної та функціональної стилістики.

Щоб реалізувати ці завдання, застосовуємо текстоцентричний підхід і зосереджуємо увагу на інтегруванні теоретичних і прагматично орієнтованих розділів курсу сучасної української літературної мови (фоностилістика, стилістична лексикологія, граматична стилістика, стилістика і культура мовлення, риторика), ширшому використанні нових освітніх технологій, у тому числі науково- і навчально-популярних посібників, довідниково-енциклопедичних, мультимедійних навчальних комплексів, які поєднують граматичний опис, словник, дидактичні матеріали, навчальні й контрольні тести.

Навчання учнів 10-11 класів реалізує компетентнісний, функціонально-діяльнісний та особистісно-орієнтований підходи. Особливо посилюється увага до компетентнісного підходу, запропонованого Загальноєвропейськими рекомендаціями з мовної освіти, та розробленого українськими вченими особистісно-орієнтованого підходу до навчання української мови.

Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти орієнтують усіх, чия діяльність пов'язана з організацією вивчення мови, “базувати свою роботу на потребах, мотиваціях, характеристиках і ресурсах учнів”, що практично означає значну індивідуалізацію мовної освіти, а значить і навчального процесу⁷.

Зміст курсу являє собою єдність процесу поглибленого засвоєння основ лінгвістики, мовних одиниць сучасної української літературної мови, теорії мовленнєвої діяльності, процесу формування умінь нормативного, доцільного, оптимального використання мовних засобів у різних сферах і ситуаціях спілкування. Мовнокомунікативні (соціо-, прагмалінгвістичні) компетенції становлять основу рівнів користування мовою у старшій школі, що укладені з урахуванням “Загальноєвропейських рекомендацій з мовної освіти”.

З *лінгвістичних* компетенцій (орфоепічної, орфографічної, фонологічної, семантичної, граматичної і лексичної) бажано особливо актуалізувати *лексичну* (лексикон), *семантичну* і *граматичну* (семантикон). Опанування інших компетенцій (орфоепічної, орфографічної, фонологічної), засвоєних у попередніх ланках навчання і таких, що стали уміннями, продовжується, але функції такого навчального матеріалу ширші, багатоаспектні, зі зміщеними акцентами на складних орфограмах і пунктограмах. Зміна соціодинаміки спричинює більшу увагу до *соціолінгвістичної* і *прагматичної* компетенцій (прагматикону), зокрема до опанування лінгвістичних маркерів соціальних стосунків, етномовних універсалій мовних етичних формул, стилів, підстилів і профільних мовних жанрів, що сформувалися на профільній інформації, її понятійному змісті і каналах передачі⁸.

Невід'ємною складовою навчального курсу української мови є *лінгвокультуроснавча компетенція*. Вивчення лінгвокультури спрямовуємо на усвідомлення мови як національно-культурного феномену, розширення знань про взаємозв'язок розвитку мови, історії та культури народу, вдосконалення етикетних норм мовленнєвого

⁷ Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання. – К.: Ленвіт, 2003. – 273с.

⁸ Мацько Л.І., Семеног О. М. Українська мова: 10 – 11 класи. Програма для профільного навчання учнів ЗНЗ. Філологічний напрям, профіль – українська філологія. – Суми: РВВ СОІППО, 2010.- 82 с.

спілкування, пізнання культури рідного народу в "діалозі" з іншими слов'янськими та неслов'янськими культурами. Ознайомлення із цариною народних традицій, фольклорних жанрів, національною літературою формує уявлення учнів про шлях духовно-культурного розвитку рідного народу, особливості його ментальності, самобутність української культури. Через емоційне переживання, пізнання моральних норм і культурних цінностей школярі готуються до подальшого самостійного спілкування з мистецтвом слова, відбувається їх індивідуально-творчий саморозвиток.

Змістове наповнення базових компетенцій має бути реалізовано у взаємопов'язаних змістових лініях: *мовній, лінгвістичній, мовленнєвій (комунікативній), соціокультурній і діяльнісній (стратегічній)*. Коротко охарактеризуємо їх.

Мовна змістова лінія представляє собою системний виклад сучасної української літературної мови з урахуванням внутрішньорівневих, міжрівневих і міжпредметних зв'язків. Провідними у вивченні мають бути семантичний і функціональний аспекти, що передбачають посилення уваги до значення і функцій мовних одиниць. Зокрема синтаксис повторюється на морфологічній основі; цілісність і системність знань і вмінь з пунктуації забезпечується широким зверненням до тексту, увагою до авторської пунктуації, складних випадків застосування пунктуаційних правил.

Лінгвістична змістова лінія спрямована на формування і розвиток мовно-мислительних здібностей та умінь учнів поглиблено опрацьовувати теоретичні питання мовної структури, творчий доробок учених-лінгвістів, письменників, діячів культури та представлення їх як висококультурних мовних особистостей, аналізувати мову фольклорних і художніх творів, літературознавчих, історичних, географічних та інших текстів, виконувати завдання на мовне вправління, творчі завдання, ознайомлювати з методикою науково-дослідницької роботи з етнолінгвістики, мовного родинознавства, лінгвокраєзнавства.

Зокрема, блок «Українська лексикографія як розділ мовознавства про укладання словників» (10 клас) розкриваємо в темах:

Словники як відображення історії і культури українського народу. Загальні відомості про словники.

Основні типи словників, особливості їх побудови. Енциклопедичні, лінгвістичні (одномовні, двомовні, перекладні) словники. Відмінність словникових статей у різних словниках.

З історії лексикографії. Словник Лаврентія Зизанія (1596 р.), "Лексикон" Памво Беринди (1627 р.). Сучасні словники української мови. Українські електронні словники.

Стилістичні засоби лексикографії

Учень, згідно із програмою, повинен :

знати різні типи словників, *усвідомлює* важливість словників як джерела багатоаспектної інформації, *пояснює* відмінність словникових статей у різних словниках,

уміти правильно і доцільно використовувати різні типи словників, у т.ч. електронні;

здійснювати пошукову дослідницьку роботу на основі різних типів словників і довідкової літератури;

укладати короткі словнички (назви одягу, рослин, власних імен тощо).

Мовленнєва (комунікативна) змістова лінія спрямована на формування і розвиток мовленнєво-мислительних здібностей та умінь: формування умінь переконувати, спростовувати чужі аргументи, обґрунтовувати власну позицію з наведенням системи аргументів; відповідно до поставленої мети здійснювати цілеспрямований пошук інформації у джерелах різного типу і критично оцінювати її достовірність; робити висновки з прочитаного або почутого; аналізувати мову окремих персонажів, промови визначних діячів минулого і сучасності, особливості мови інформаційних відеороликів та відеосюжетів; володіти основними видами публічних виступів (висловлювання, монолог, дискусія, полеміка), вчитувати, редагувати текстові зразки, конструювати виступи, діалоги і полілоги.

Соціокультурна змістова лінія - інтегративна. Вона логічно доповнює і взаємопов'язує інші змістові лінії та реалізується в системі навчальних тем з етно-, соціолінгвістики, лінгвокультурології, лінгвокраєзнавства, текстів і усних висловлювань, які віддзеркалюють національну культуру українського народу та подають кращі зразки світової культури. Провідним постає розвиток духовної сфери особистості, зокрема виховання патріотизму, моральних переконань, активізація пізнавальної діяльності учнів, відчуття прекрасного,

збагачення словникового запасу, формування особистісних переконань, вигранення власного духовного світу. Змістова лінія спрямовується на формування умінь виконувати історико-культурологічні коментарі до національно-культурних лексем, проводити етнолінгвістичне дослідження, укладати мовні, літературно-краєзнавчі альбоми етнографічних районів України; вилучати соціокультурну інформацію з різних джерел, опановувати різні способи збору, узагальнення, систематизування лінгвокультурної інформації, працювати з центрами української культури, готувати тематичні екскурсії, зустрічі, олімпіади, вікторини, ігри, конкурси, укладати тематичний словник-тезаурус.

Кожну з тем соціокультурної змістової лінії спрямовуємо на більш якісне представлення української мовної особистості й вибудовуємо за принципами концентричності і спіралевидності.

Діяльнісна (стратегічна) змістова лінія за Державним стандартом реалізується паралельно у мовленнєвій (комунікативній) і соціокультурній змістових лініях, збагачується за рахунок прагматичної лінгвістики. Ця змістова лінія спрямована на формування умінь виконувати завдання на мовне вправляння (різноманітні вправи, тести, написання статей, складання конспектів, анотацій, рецензій на усні й письмові тексти, інтерв'ю, нарисів, резюме, відгадування мовних загадок, ребусів, кросвордів, участь у мовних іграх, конструювання лінгвістичних задач тощо); творчі завдання (написання творів-описів, творів-міркувань, творів-медитацій, есе, замальовок, пейзажних портретів, оповідей у народно-розмовній манері, розповідей різного типу, переказів з творчим завданням; моделювати ситуації; виконувати проблемно-пошукові завдання; брати участь у рольових іграх, в роботі у групах, у парах; складати проекти різної тематики, що продукуються із застосуванням групових форм навчання; здійснювати самостійну пошукову роботу на основі фахових філологічних та методичних журналів, передач радіо і телебачення, філологічних, лінгвістичних Інтернет-сайтів, електронних словників, довідників, Web-сторінок мовознавців й укладати власну електронну бібліотеку; брати участь в учнівських конференціях, прес-конференціях, Інтернет-конференціях; конкурсах, громадсько-політичних заходах, організації свят рідної мови, мовних вікторин, у роботі наукових гуртків та проблемних груп філологічного профілю, готувати реферати, дидактичні матеріали за дорученням учителя, здійснювати мовну консультативну допомогу

учням середніх класів. Учням пропонуються також завдання творчого характеру для самоаналізу і самооцінювання та для підготовки до зовнішнього незалежного оцінювання з української мови.

У випускному класі пропонуємо ввести блок «Українська мова в Інтернет-джерелах» (Інформаційні технології в сучасній освіті. Філологічні, лінгвістичні Інтернет-сайти, українські мультимедійні CD-навчальні видання. Український мовно-інформаційний фонд НАН України. Електронні словники, довідники. Електронні бібліотеки, Web-сайти шкіл. Web-форуми, телеконференції. Робота з Web-сторінками мовознавців. Укладання власної електронної бібліотеки). Опанування цих тем сприятиме формуванню у старшокласників інформаційної та дослідницької компетенцій, зокрема умінь і навичок самостійної філологічної роботи з навчально-науковим текстом, різними джерелами наукової інформації з лінгвістики, в тому числі електронними, умінь самостійного пошуку, відбору, інформаційної переробки тексту. До того ж використання вчителем української мови і літератури сучасних інформаційних технологій на уроках та позаурочній діяльності стимулює процеси індивідуалізації, диференціації, інтенсифікації подання навчального матеріалу. Інтернет привчатиме учнів до дистанційних форм самонавчання, які стануть у нагоді у вищій школі.

Навчання української мови забезпечує реалізацію як внутрішньопредметних (міжрівневих), так і міжпредметних зв'язків, створює передумови для усвідомлення художньої літератури як мистецтва слова, закладає основи, важливі для опанування іноземних мов та інших шкільних предметів гуманітарного та негуманітарного циклу. Невід'ємною складовою шкільного курсу виступає лінгвістичний аналіз тексту.

Провідні дидактичні й методичні принципи навчання української мови такі: взаємозв'язок навчання, виховання і розвитку; демократизація, гуманізація, креативність; особистісна зорієнтованість; активна пізнавальна діяльність; органічне поєднання навчання мови й мовлення; практична спрямованість навчання; інтеграція лінгвістичних понять; урахування поліфункціональності рідної мови; культуровідповідність; наступність; комунікативно-діяльнісний підхід.

Зокрема *принцип взаємозв'язку навчання, виховання і розвитку* орієнтований на забезпечення гармонійної реалізації основних загальноосвітніх функцій навчального предмета; реалізація *принципу*

інтегративності означає прагнення подати шкільний курс української мови у тісному зв'язку з іншими навчальними предметами (літературою, іноземною мовою, історією); *принцип особистісної орієнтації* навчання визнає цінність учнівської особистості, вияв і розвиток її здібностей, забезпечення вчителем оптимальних умов для різнобічного мовленнєвого розвитку кожного учня, врахування його індивідуальних особливостей, пізнавальних потреб, інтересів, прагнень, заохочення до самостійності у вивченні української мови, самопізнанні та саморозвитку; *соціокультурний принцип* передбачає опанування мови як національно-культурного феномену, що відображає духовно-моральний досвід народу, зв'язки української мови з національними традиціями українського народу, усвідомлення учнями краси, виразності й естетичних можливостей рідного слова.

Принцип креативності виявляється у здатності до творчості, розвитку творчих здібностей особистості у процесі опанування української мови як системи і засобу комунікації; *комунікативно-діяльнісний принцип* спрямований на опанування мови як засобу спілкування у процесі взаємопов'язаного і цілеспрямованого вдосконалення аудіювання, читання, говоріння та письма; *принцип органічного поєднання навчання мови й мовлення* як засобу і способу мовленнєвої діяльності, її змісту і форм означає, що вивчення мови є не тільки метою, а й засобом досягнення основної освітньої мети; *принцип урахування поліфункціональності рідної мови* (ідентифікаційної, комунікативної, пізнавальної, культуроносної, експресивної, естетичної, креативної функцій) за умови вмілого його використання засвідчує й реалізує невичерпні потенційні освітні можливості української мови; *принцип практичної спрямованості навчання* реалізується в різнобічному і систематичному збагаченні мовлення учнів лексичними, фразеологічними, граматичними, стилістичними виражальними засобами мови.

В основу критеріїв оцінювання навчальних досягнень старшокласників (профіль – українська філологія) покладені критерії оцінювання програми з української мови для 5-11 класів. Специфіка профілю виявляється у виконанні учнями більшої кількості творчих робіт різних жанрів усіх стилів сучасної української літературної мови, особливо літературного і риторичного характеру, які оцінюються також за нижче названими нормативами з урахуванням умінь учнів майстерно

використовувати засоби фігурального мовлення (метафори, метонімії, синекдохи, гіперболи, літоти, епітета, порівняння, періоду тощо).

“Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання” пропонують здійснювати оцінювання учнів за такими рівнями: *інтродуктивний* (відкриття мови, введення), *середній* (або “виживання”), *рубіжний, просунутий, автономний* (або рівень ефективної операційної компетенції), *рівень глобального* володіння мовою⁹. У початковій і середній ланках загальноосвітньої школи нижчі рівні володіння мовою (*інтродуктивний, середній, рубіжний*) уже сформовані. Умовна назва “*незалежний користувач*” (10 клас) означає, що учень уже володіє адекватною мовною реакцією в поточних ситуаціях, він не є скутим у виборі мовних норм, але його операційна компетенція ще обмежена. Завдання навчання української мови – досягти того, щоб учень ефективно володів мовою, тобто досягти ефективної компетенції (адекватної операційної компетенції), або автономного рівня (11 клас). Операційна компетенція такого користувача вже є адекватною, тобто учень адекватно добирає мовні засоби. Цей автономний рівень компетенції бажаний для більш складних видів роботи і навчальних завдань.

10 клас. На рівні незалежного користувача учень стежить за складною аргументацією на знайомі теми, може розуміти об'ємні висловлювання, більшість теле- і радіоновин і програм про поточні події, більшість фільмів українською літературною мовою; читати статті та повідомлення. Здатний осмислювати сучасну прозу, поезію, драму; брати участь у діалозі, дискусії, викладаючи й захищаючи свої погляди; чітко, детально висловлюватися з широкого кола питань, що стосуються сфери власних інтересів. Учень володіє мовою достатньо для того, щоб робити точні описи, висловлюватися на найбільш загальні теми без надто помітних пошуків слів і використовувати з цією метою деякі складні мовленнєві звороти. Він показує відносно високий ступінь граматичного контролю; може самостійно виправити більшість своїх помилок, продукувати мовленнєві відрізки в досить швидкому темпі, написати чіткий, детальний текст (есе, доповідь, лист) з широкого кола тем, пов'язаних з власними інтересами.

⁹ Мацько Л.І., Семеног О. М. Українська мова: 10 – 11 класи. Програма для профільного навчання учнів ЗНЗ. Філологічний напрям, профіль – українська філологія. – Суми: РВВ СОІППО, 2010.- 82 с.

Щоб формувати в учнів такі мовно-фахові якості, носієм цих якостей і незаперечним взірцем повинен бути насамперед сам педагог. «...Без особистого безпосереднього впливу вихователя на вихованця, що проникає в характер,- писав К.Ушинський, - навчання не можливе. Тільки особистість може діяти на розвиток і визначення особистості, тільки характером можна сформувати характер. Причини такого морального магнетизування приховані глибоко у природі людини»¹⁰.

Педагог має бути не лише знавцем лінгвістичних законів і літературних тонкощів, а й психологом-практиком, майстром діалогічної взаємодії, що ґрунтується на педагогічному оптимізмі, відкритості, щирості і природності у спілкуванні, сприйнятті учнів як партнерів, прагненні до духовного взаємозбагачення і доказу істинності знання.

Окреслені завдання актуалізують увагу до особистостей учителя й учня, які «ведуть освітньо-культурний діалог за критеріями: знання, мистецтво комунікації, новітні технології, духовне проникнення в сутність предмету, явищ, речей; ціннісні відношення та нові смисли, – ставлячи реальні і раціональні акценти» (Л.Мацько)¹¹. У такому діалозі, слушно зауважує психолог Т.Щербан¹², поєднуються дві позиції розуміння, два рівноправних голоси; у двоголосому слові, в репліці інша думка так або інакше враховується: на неї реагують або передбачають, вона переосмислюється або переоцінюється.

Урок – спільна творча діяльність учителя й учнів, співтворчість, колективний пошук істини. Важливою є така педагогічна дія вчителя, «у якій учням було б цікаво вчитися, а процес навчання став результатом спільної праці учителя й учня»¹³. Урок української мови, організований учителем-майстром на засадах «свобідності», добровільності, співтворчості, взаємоповазі та взаємній зацікавленості, дозволяє школярам виразніше відчувати «живе», пристрасне, насичене енергією

¹⁰ Ушинський К.Д. Три елементи школи // Хрестоматія з української класичної педагогіки К.Ушинський, С.Русова, А.Макаренко, Г.Ващенко, В.Сухомлинський: навч. посібник / В.П.Кравець (уклад.), О.І.Мешко (уклад.). — К. : Грамота, 2008. — 768с.

¹¹ Мацько Л. Українська мова в освітньому просторі /Любов Мацько: навч. посіб. для студентів-філологів освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр». — К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009.-606с.

¹² Щербан Т.Д. Психологія навчального спілкування: Монографія. - К.: Міленіум, 2004. - 345 с.

¹³ Мозговий В. Л. Режисура педагогічної дії : теоретичний і методичний аспекти : монографія / Віктор Мозговий. — Миколаїв : Іліон, 2014. — 492 с.

Добра і Краси, Честі і Гідності рідне слово, чіткіше засвоїти окремі елементи і механізми мовомислення письменника, опанувати функції інтерпретатора і літературного критика, отримати естетичне задоволення від діалогу з текстом, співпраці з автором, персонажами, однокласниками-читачами.

У педагогічній дії, – переконливо доводив Іван Андрійович Зязюн, – є два рівнозначні суб'єкти за змістовною сутністю – Людина і Людина. Вони мають створювати один одному відчуття спокою, рівноваги, благополуччя, щастя. Як це зробити – знає передусім педагог. Він має навчити цього своїх учнів...Навчити ненав'язливо, нетенденційно¹⁴. Важливо сприймати урок не лише як суто дидактичне явище, а й як специфічну форму духовного спілкування вчителя з учнями, їхньої спільної життєдіяльності” І. А. Зязюна, що саме „Дія – дії, взаємодія – взаємодії є домінантними об'єктами дослідження психопедагогіки”.

Ефективною формою педагогічної взаємодії, співпраці, співтворчості і взаємозбагачення вчителя й учнів у навчанні української мови виступає освітній діалог мовних особистостей. Як концепт культурологічної освіти, діалог оптимізує залучення особистості до світу культурних цінностей. Як категорія психології, діалог виступає однією з форм організації мовомислення, забезпечує формування мовного чуття, мовного смаку, усвідомленої позитивної мовної поведінки і мовно-естетичного досвіду.

Важливою для нашого дослідження є наукова позиція Т.Щербан. Психолог наголошує: навчальне спілкування має бути розбудоване в системі тріади “суб'єкт - предмет - суб'єкт”. Її ефективність визначається віковими можливостями учнів і специфікою змісту навчального предмета, що має суттєво сприяти розвитку творчих здатностей суб'єктів учіння¹⁵.

Діалог, у процесі якого відбувається обмін не тільки знаннями, а й особистісними смислами, співпраця і співтворчість, знижує тривожність, стимулює розвиток позитивної “Я – концепції”, забезпечує гуманістичний, демократичний стиль спілкування в системі “учитель — учень”¹⁶. Саме така мовна особистість учителя спроможна формувати

¹⁴ Зязюн І.А. Філософія педагогічної дії /Зязюн І.А.: монографія. - Черкаси: Вид.від. ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2008. - 608 с.

¹⁵ Щербан Т.Д. Психологія навчального спілкування: Монографія. - К.: Міленіум, 2004. - 345 с.

¹⁶ Салашенко Г. М. Дидактичні умови організації навчального діалогу “вчитель – учень” у процесі вивчення гуманітарних дисциплін в загальноосвітній школі: автореф. дис. ...канд. пед.

мовну особистість учня, рівні й етапи якою окреслені в теоретико-гноселогічній моделі Ю.Караулова¹⁷

Вербально-семантичний рівень (внутрішній лексикон особистості), представлений у мовній свідомості у вигляді лексико-семантичних груп, граматичних засобів, словосполучень і речень; рівень володіння повсякденною мовою на основі знань мовної системи. У психологічному плані учень виявляє себе насамперед як емпатійна особистість, уміє здійснювати рефлексивну діяльність.

Лінгво-когнітивний рівень представлений тезаурусом особистості. Його одиницями виступають поняття, слова-символи, образи, уривки фраз, які виформовуються в кожній мовній індивідуальності в більш або менш упорядковану й систематизовану мовну картину світу. Саме через слово, мову спілкування, сформованість ціннісних установок учителя відбувається формування ціннісних установок учня.

Мотиваційно-прагматичний рівень, або рівень діяльнісно-комунікативних потреб визначається лексиконом особистості, пізнавальною діяльністю, інтелектуальною сферою, інтересами, мотивами особистості. Саме прагматикон зумовлює встановлення відповідних умов реального спілкування, моделювання в межах мовленнєвих потреб суб'єктів спілкування ситуацій спільної пізнавальної діяльності.

Основна увага у процесі навчання має зосереджуватися на досконалому володінню живою усною мовою, сприйманні і розумінні природи і сутності мови, її поліфункціональності, ролі і значення в сучасному суспільстві. Мовно-особистісний простір старшокласника важливо наповнити перцептивним, маєвтичним, конкретно-чуттєвим, образно-уявним, понятійно-когнітивним, сугестивним, етноментальним, духовно-культурним, соціосупільним компонентами як основою мовнокомунікативних компетенцій молодшої людини. Їх набуття відбувається шляхом:

- засвоєння норм мовленнєвої поведінки в різних сферах і ситуаціях спілкування та вдосконалення умінь і навичок спілкування в науково-навчальній, соціально-культурній, офіційно-діловій сферах;

наук: 13.00.09 / Г. М. Салашенко.- Кривий Ріг, 2008.- 24 с.

¹⁷ Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность /Караулов Ю.Н. - Изд. 2-е, стереотип. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 264 с.

оволодіння різноманітними стратегіями і тактиками ефективної комунікації; генерування вартісних зразків мовленнєвої творчості; виховання потреби самоосвіти й самооцінки для постійного вдосконалення особистісно-мовленнєвої діяльності;

- оволодіння уміннями сприймати, впізнавати, аналізувати, зіставляти мовні явища і факти, коментувати, оцінювати їх під кутом зору нормативності, відповідності сфері й ситуації спілкування; сприймати мову як мистецьке явище, що має етичну й естетичну цінність;

- формування умінь і навичок переконливо викладати свої думки, дискутувати, використовуючи різні способи аргументації та ілюстрування прикладами; вести діалог зі співрозмовниками, дотримуючись правил мовленнєвого етикету і толерантності (Л.Мацько).

У час раціоналізації духовного життя, деформацій особистості, що супроводжуються “моральною глухотою” й “окам’янілістю совісті”, різко змінюється ставлення учнів до читання. Молоде покоління часто сприймає слово й мовлення не в художньому тексті, а зі слуху, з екрану, що приховує неповторну красу, точність індивідуального слова. Усні відповіді засвідчують швидше прагнення подати визначення понять, переказати зміст відповідної статті чи вправи підручника, аніж уміння досягнути глибини зображуваних письменником подій, характерів, героїв у тексті. Осторонь залишаються співпереживання, співрозмірковування, наявне небажання опановувати класичні зразки художніх текстів напам’ять.

З огляду на це нагальною є потреба вийти за межі впливу комунікативної стратегії автора підручника чи науково-навчальної праці й виробити власну стратегію і тактику живомовного спілкування. Саме так, наголошує Л.Мацько, у дитини - читача продовжується сприймання, усталюється увага, розвивається образна уява. Краплені міркування (психологи кажуть: сліди) зливаються у ланцюжок міркувань, розвивається мовомислення і мовотворення. Мислення стає швидшим, точнішим, тобто ефективнішим, а мовлення – правильнішим і оптимальнішим для спілкування...образність мови стає формою

образного бачення світу¹⁸. Через емпатійне, емоційне переживання, рефлексивне пізнання духовно-моральних норм і культурних цінностей¹⁹ школяр готується до самостійного спілкування з мистецтвом слова, формується його художньо-педагогічне мислення, відбувається творчий саморозвиток. Виховується особистість, відкрита до спілкування з іншими культурами.

Завдання вчителя - не лише організувати інтерпретацію тексту, а й через запитання, спонукання до дії ініціювати ціннісно-сміслову комунікацію, внутрішній діалог²⁰ й розумову активність учнів. Щоправда, традиційно вчитель прагне до того, щоб кожне слово було знайоме учневі ще до ознайомлення з текстом. Як правило, поступово це призводить лише до механічного запам'ятовування: «учень не може вирішити смислову невизначеність послідовно: від інтонаційного рівня до лексичного, - знання окремих елементів лексичного рівня змушують його щораз дешифрувати мовленнєвий потік і на нижчому лексичному рівні уявляти смисл усього тексту»²¹. Така методика навчання не враховує ролі безсвідомого і тому не забезпечує природного становлення і розвитку мовленнєвих здібностей. Отже, лише пізнаючи світ, ми оволодіваємо мовою.

Ефективність педагогічного діалогу, як доводить Г.Салащенко²², залежить від успішності подолання бар'єрів діалогічної взаємодії: ситуаційних (відокремленості партнерів у просторі), контрсугестивних (недовіри й егоцентризму); тезаурусних (безкультурності, низького рівня інтелектуального розвитку, відсутності навичок творчої діяльності) та інтеракційних (невміння планувати й організовувати колективну взаємодію). Позитивний результат педагогічного дискурсу, на глибоке переконання вчених і практиків, визначається

¹⁸ Мацько Л. Українська мова в освітньому просторі /Любов Мацько: навч. посіб. для студентів-філологів освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр». – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009.-606 с.

¹⁹ Помиткін Е. О. Психологічні закономірності та механізми духовного розвитку дітей і молоді: автореф. дис... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Е.О.Помиткін. — К., 2009. — 42с.

²⁰ Диса О.В. Внутрішній діалог як механізм творчого мислення : автореф. дис. ...канд. психол. наук / 19.00.01 / О.В. Диса .- Запоріжжя, 2004.- 21 с.

²¹ Зязюн І.А. Філософія педагогічної дії /Зязюн І.А.: монографія. - Черкаси: Вид.від. ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2008. - 608 с.

²² Салащенко Г. М. Дидактичні умови організації навчального діалогу “вчитель – учень” у процесі вивчення гуманітарних дисциплін в загальноосвітній школі: автореф. дис. ...канд. пед. наук: 13.00.09 / Г. М. Салащенко.- Кривий Ріг, 2008.- 24 с.

конструктивними, організаторськими і, власне, комунікативними вміннями вчителя, що знаходять свій вияв в імперативній, інформативній, комунікативно-регулюючій стратегіях мовленнєвої поведінки²³.

На заняттях у профільних (філологічний напрям, профіль – українська філологія) класах доцільно використовувати такі *форми і методи роботи* з учнями, як завдання на мовне вправління (різноманітні вправи, тести, написання статей, складання конспектів, анотацій, рецензій на усні й письмові тексти, інтерв'ю, нарисів, резюме, відгадування мовних загадок, ребусів, кросвордів, участь у мовних іграх, конструювання лінгвістичних задач тощо); творчі завдання (написання творів-описів, творів-міркувань, творів-медитацій, есе, замальовок, пейзажних портретів, оповідей у народно-розмовній манері, розповідей різного типу, переказів з творчим завданням; моделювати ситуації; виконувати проблемно-пошукові завдання; брати участь у рольових іграх, в роботі у групах, у парах; складати проекти різної тематики, що продукуються із застосуванням групових форм навчання; здійснювати самостійну пошукову роботу на основі фахових філологічних та методичних журналів, передач радіо і телебачення, філологічних, лінгвістичних Інтернет-сайтів, електронних словників, довідників, Web-сторінок мовознавців й укладати власну електронну бібліотеку; брати участь в учнівських конференціях, пресконференціях, Інтернет-конференціях; конкурсах, громадсько-політичних заходах, організації свят рідної мови, мовних вікторин, у роботі наукових гуртків та проблемних груп філологічного профілю, готувати реферати, дидактичні матеріали за дорученням учителя, здійснювати мовну консультативну допомогу учням середніх класів. Учні пропонуються також завдання творчого характеру для самоаналізу і самооцінювання та для підготовки до зовнішнього незалежного оцінювання з української мови.

З метою виконання пошуково-дослідницьких, творчих завдань учень поетапно планує, а потім здійснює, коректує, конкретизує, моделює, прогнозує власну діяльність, добирає переконливі аргументи чи спростовує наявні для доведення власної думки, уміє застосовувати

²³ Антонова Н.А. Педагогический дискурс: речевое поведение учителя на уроке: автореф. дис. ...канд. фил. наук: 10.02.01 // Н.А.Антонова.- Саратов, 2007.- 24 с.

набуті уміння в різних життєвих і навчальних ситуаціях спілкування, доцільно користується комунікативними стратегіями та стратегіями співпраці.

Ефективними засобами розвитку діалогічної взаємодії на уроках української мови слугують завдання на мовне вправлення (участь у мовних іграх, конструювання лінгвістичних задач); творчі завдання (написання творів-описів, творів-міркувань, творів-медитацій, есе, замальовок, пейзажних портретів тощо

Необхідною умовою успішного педагогічного діалогу вважають дотримання культури слухання. Величезний обсяг інформації, різна швидкість усного мовлення зумовлюють бездумне (коли звукове мовлення є лише фоном для діяльності), уривчасте або вузьке слухання (невміння критично проаналізувати зміст повідомлення і встановити зв'язок між ним і фактами дійсності) сприйняття. Для ефективного слухання мовознавець О.Яшенкова²⁴ пропонує використовувати рефлексивний (передбачає активний зворотній зв'язок), емпатичний (передбачає вияв співчуття і співпереживання), критичний (настанова на критичне сприйняття інформації) стилі слухання, що ґрунтуються на певних мовленнєвих прийомах і потребують значних свідомих зусиль, комплексу знань і вмінь.

Отже, зростає запит на людину, яка володіє набором конкретних характеристик, набором ключових і предметних компетенцій, зокрема самостійністю у прийнятті рішень, уміннями відповідати за свої рішення, брати на себе відповідальність, володіє прийомами учіння і готовністю постійно перенавчатися, ідентифікує себе як члена певного етносу, народу, нації, як громадянина, патріота своєї держави, людини-європейця і громадянина світу. Школа має сприяти розвитку дитини, готувати до критичного входження в соціум, розвивати не лише інтелект, а й емоційну сферу, розвивати стійкість до стресу, упевненість у собі, позитивне ставлення до себе й інших.

Змінюється мета і завдання уроку, зростає потреба у розвивальному навчально-виховному середовищі, де панує доброзичлива і ділова атмосфера, що допомагає опанувати мову як засіб, інструмент, механізм, знаряддя реалізації певних цілей. Зростає

²⁴ Яшенкова О.В. Основи теорії мовної комунікації: навч. посіб /О.В.Яшенкова. – К.: ВЦ «Академія», 2010.- 312с.

мотиваційний аспект знань, важливих для кожного учня, умінь правильно формулювати проблему, виявляти її, добирати ту інформацію, яка допоможе розв'язати проблему. Надзвичайно важливі знання і вміння використовувати мовленнєві жанри привітання, вибачення, відмови, пояснення. У контексті таких вимог учитель-словесник повинен бути насамперед елітарною мовною особистістю, психологом-практиком, майстром педагогічної дії.

Ефективність уроку значною мірою залежить від прояву свідомої навчальної активності, насиченості і динаміки уроку, доцільності використання методів прийомів засобів, підвищення мотивів, новизни навчальної інформації. Ефективність уроку залежить від діалогічної взаємодії. Такий діалог ґрунтується на педагогічному оптимізмі, відкритості, щирості і природності у спілкуванні, сприйнятті своїх вихованців як партнерів, прагненні до їх духовного взаємозбагачення і доказу істинності знання через стимулювання читацьких інтересів, вироблення власної стратегії і тактики живомовного спілкування, ініціювання ціннісно-сислової комунікації та розумової активності. Важливою ознакою успішного розвитку діалогу в системі «учитель – учень» і, як наслідок, необхідною передумовою самоусвідомлення, а головне, самореалізації є свобода і відкритість особистості до самої себе, своєї і чужих культур, до світу і часу.

У результаті профільного навчання української мови *учні повинні знати /розуміти:*

- природу і функції мови; основні відомості про лінгвістику як науку, форми існування української національної мови, літературну мову та її норми (фонетичні, лексичні, морфологічні, синтаксичні); системну будову мови, граматичні значення, форми, категорії, взаємозв'язок мовних рівнів і одиниць;

- поняття мовної норми, її функції, сучасні тенденції в розвитку норм української літературної мови, норми мовленнєвої поведінки в різних сферах і ситуаціях спілкування;

- основні аспекти культури мовлення; вимоги до усних і писемних текстів різних жанрів у навчально-науковій, розмовно-побутовій, офіційно-діловій сферах спілкування;

- вимоги до навчального матеріалу як основи теоретичних знань і системи практичних умінь і навичок у галузі української мови.

Учні повинні вміти:

- поглиблювати лінгвістичні знання з метою розширення філологічного, професійно-орієнтованого кругозору, використовувати набуті знання і вміння у практичній діяльності та повсякденному житті для усвідомлення ролі української мови як духовної, моральної і культурної цінності народу;

- виробляти науковий погляд на мовні явища, пояснювати взаємозв'язок фактів мови та історії, мови і культури українського народу; виконувати порівняння й зіставлення, аналіз і синтез, узагальнення, абстрагування, класифікацію лінгвістичних одиниць і мовних фактів, оцінювати їх під кутом зору нормативності і вживання в мовленні;

- писати твори різних функціональних стилів з використанням різних функціонально-сміслових типів мовлення та їх комбінацій;

- виконувати лінгвістичний аналіз навчально-наукових, ділових, публіцистичних, розмовних і художніх текстів; розвивати природне мовне чуття і здатність спиратися на нього у процесі мовного аналізу; використовувати ефективні прийоми, які активізують мовну інтуїцію, що виражається у здатності усвідомлювати мовні значення в різних виявах, оперувати абстрактними категоріями;

- відпрацьовувати навички виконання тестових завдань різної форми та різного ступеня складності;

- користуватися всіма видами мовленнєвої діяльності, основами культури усного і писемного мовлення, розмежовувати варіанти норм і порушення мовної норми; використовувати у практиці мовленнєвого спілкування основні орфоепічні, лексичні, фразеологічні, словотвірні, морфологічні, синтаксичні, орфографічні, пунктуаційні норми сучасної української мови;

- продукувати усні і писемні монологічні та діалогічні висловлювання різних типів і жанрів у соціально-культурній, навчально-науковій, діловій сферах спілкування; оцінювати їх під кутом зору мовного оформлення, ефективності досягнення поставленої комунікативної мети;

- дотримуватися норм мовленнєвої поведінки в різних сферах і ситуаціях спілкування, в т. ч. при обговоренні дискусійних проблем, аргументовано й переконливо викладати свої думки;

- удосконалювати здатність до самоосвіти й самооцінки завдяки спостереженню за власним мовленням, розвивати інтелектуальні й

творчі здібності, навички використання мови для самореалізації та самовираження в різних галузях людської діяльності; здійснювати самоконтроль, самооцінку, самокорекцію;

- володіти різними видами читання (ознайомлювально-вивчальним, ознайомлювально-реферативним, переглядовим), використовувати їх залежно від комунікативного завдання і характеру тексту;

- володіти прийомами роботи з навчальною, науковою та довідниковою книжкою різних жанрів, словниками, енциклопедіями, іншими інформаційними джерелами, включаючи засоби масової інформації та ресурси Інтернету, основними способами інформаційної переробки усного й писемного тексту;

- удосконалювати комунікативні здібності, розвивати готовність до мовленнєвої взаємодії, міжособистісного та міжкультурного спілкування та співпраці.

Виконання методичних настанов щодо навчання української мови у старшій школі забезпечить належний рівень готовності випускників до подальшого професійно-орієнтованого навчання, спроможного самостійно визначати цілі самонавчання, самовиховання й саморозвитку та діяльнісно їх реалізовувати.

1.2. Академічна культура як основа дослідницького навчання з української мови у старшій школі

В інформаційно-технологічному суспільстві XXI століття зростає потреба в інтелектуально розвинутих особистостях, які глибоко володіють комплексом дослідницьких методів, оперативно проникають у тонкощі мовних явищ та процесів, успішно використовують набутий досвід у практичній діяльності. Важливе завдання уроків української мови у старшій школі – допомогти учнями досягнути цінності, норми і традиції дослідницького навчання, формувати уміння здійснювати інформаційний пошук, аналізувати, виділяти суттєве, систематизувати, класифікувати наукову інформацію; генерувати нові ідеї. Невід’ємною складовою дослідницького навчання є формування основ академічної культури.

Поняття «академічний» визначають у словниках, зокрема, як такий, що стосується освіти, навчання, викладання, досліджень, дотримується традицій, канонів; високохудожній; почесний²⁵. Поняття «культура», за С.Гончаренком, розглядають як рівень освіченості, вихованості людей, а також рівень оволодіння певною галуззю знань або діяльності²⁶. Головна мета культури, зазначав Л.Коган, - формування певного типу особистості²⁷.

Поняття академічної культури багатогранне. Дослідники характеризують академічну культуру як особливий різновид людської діяльності, що пов'язана зі знанням, комплекс умінь, важливих для проведення дослідницької діяльності, як систему цінностей, традицій, норм, правил, культуру поведінки і спілкування. О. Єрохіна²⁸, І.Короткіна²⁹ виділяють такі складові академічної культури, як «академічна грамотність» (використовується у міжнародній практиці для визначення готовності учнів до розуміння і створення навчально-наукових текстів), «академічне читання» (ідеться про вміння знаходити, оцінювати інформацію й аналізувати прочитане); академічне аудіювання (уміння слухати виступи, виділяючи основні думки); академічне мовлення (уміння будувати виступ, послідовно і переконливо висловлювати думку); академічне письмо (організовувати і структурувати власний текст).

Для формування академічної культури учнів, що формується в культурно-освітньому просторі школи, важливі загалом культура навчання, цінності, традиції, правила проведення, мовна культура дослідження, культура спілкування наставників та учнів на суб'єкт-суб'єктній, гуманістичній основі, культура відповідальності за результати дослідження. Принципи академічної культури співвідносні із принципами навчання української мови у старшій школі: науковості,

²⁵ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – С.25.

²⁶ Гончаренко С.У. Український педагогічний словник / С.У. Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – С.182.

²⁷ Коган Л.Н. Проблемы исследования целостности культуры //Общие проблемы культуры и культурного строительства: Экспресс-информ., М. : 1982. – Вып.2 – 16 с.

²⁸ Ерохина, Е.Л. Коммуникативная культура субъектов исследовательского обучения: монография / Е.Л. Ерохина. – М.: Издательство «Экзамен», 2015. – 175 с.

²⁹ Короткіна, І.Б. Возможности использования зарубежного опыта развития академических языковых навыков в российском образовании /И.Б. Короткіна // Вестник МГОУ. Серия «Лингвистика». – № 3.– 2009. – М.: Изд-во МГОУ. – с. 81-85.

наступності, систематичності, доступності, узаємозв'язку навчання, виховання і розвитку, особистісної орієнтації, культуровідповідності, інтегративності, креативності, активної пізнавальної діяльності, органічного поєднання навчання мови й мовлення, практичної спрямованості навчання.

Зокрема *принцип взаємозв'язку навчання, виховання і розвитку* орієнтований на забезпечення гармонійної реалізації основних загальноосвітніх функцій навчального предмета; принцип особистісної орієнтації навчання визнає цінність учнівської особистості, вияв і розвиток її здібностей, забезпечення оптимальних умов для різнобічного мовленнєвого розвитку кожного учня, врахування його індивідуальних особливостей, пізнавальних потреб, інтересів, прагнень, заохочення до самостійності у вивченні української мови, самопізнанні та саморозвитку; соціокультурний принцип передбачає опанування мови як національно-культурного феномену. *Принцип креативності* виявляється у здатності до творчості, розвитку творчих здібностей особистості у процесі опанування української мови як системи і засобу комунікації. Принцип практичної спрямованості навчання реалізується в різнобічному і систематичному збагаченні мовлення учнів лексичними, фразеологічними, граматичними, стилістичними виражальними засобами мови.

Формування основ академічної культури старшокласників ґрунтується на засадах особистісно зорієнтованого, культурологічного, аксіологічного, компетентнісного, технологічного підходів і реалізується у змістових лініях курсу української мови.. Значною мірою формуванням таких вмінь сприяє культура роботи школярів зі словником.

1.3. Місце і роль української лексикографії у формуванні основ академічної культури старшокласника

Інтелектуальним наставником і радником є словник. В.Німчук називає словникарство однією з найдавніших галузей науково-практичного мовознавства, а лексикографію - повноправною

мовознавчою дисципліною із власними теоретичними засадами³⁰. Вагомою є роль української лексикографії у формуванні основ академічної культури старшокласника.

Аналіз деяких із визначень, засвідчують, що в рамках лексикографії (від грецьк. (λεξικός – те, що стосується слова, словниковий і γράφω – пишу) розрізняють лексикографічну теорію та лексикографічну практику. Об'єктом лексикографії фахівці називають словник, тобто упорядкований в алфавітному чи тематичному порядку список заголовних слів, лексикографічно опрацьованих³¹.

Реєстр словника складають реєстрові слова, словникові статті, в якій подано визначення, тлумачення, надійну довідкову інформацію про належність слова до певного граматичного класу й відповідні характеристики: про дериваційний потенціал слова і його зв'язки з іншими граматичними класами; наявність у слові семантичного інваріанту; входження слова до певного ряду слів, близьких, а інколи й однакових за значенням³². Джерелом надійної інформації є академічні словники і довідники, створені в НАН України з метою забезпечити культурно-освітні потреби та вимоги особистості.

Залежно від призначення, лексичного матеріалу і способів опрацювання мовознавці розрізняють енциклопедичні (Енциклопедія українознавства; Українська загальна енциклопедія), спеціальні наукові енциклопедії (мовознавства, історії, літературознавства), лінгвістичні / філологічні словники. Уживаний термін і навчальні словники. Це, з В. Перебийніс ³³ [56, с. 73], – словники вузького призначення, добре структуровані з метою використання учнями чи студентами і виконують навчальну, освітню, розвивальну функції.

Мета словників залежно від призначення і функцій (загальномовний чи спеціальний, одномовний чи перекладний та ін.)

³⁰ Німчук В. Про сучасну українську тлумачну лексикографію / Василь Німчук // Українська мова. – 2012. – № 3. – С. 3-30. – Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/> ...

³¹ Ермоленко С.Я. Українська мова: короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С.Я.Ермоленко, С.П.Бибики, О.Г. Тодор / За ред. С.Я.Ермоленко. – К., 2001. – С.161.

³² Дубічинський В. В. Українська лексикографія : історія, сучасність та комп'ютерні технології : навчальний посібник / В. В. Дубічинський ; Національний технічний ун-т «Харківський політехнічний ін-т». —Х. : НТУ «ХПІ», 2004. — 164 с.

³³ Перебийніс В. І. Теорія і практика укладання навчальних словників / В. І. Перебийніс // Вісник Житомирського державного університету імені І. Франка. № 17. – Житомир, 2004. – С. 73-75.

сприяти у виконанні дослідницької роботи на уроках української мови. Зокрема, семантичні, граматичні, акцентуаційні, правописні, стилістичні характеристики слів подаються в академічних *тлумачних* словниках. Розвитку інтелектуальних і творчих здібностей, критичного мислення, пам'яті і уяви, мовного чуття і мовного смаку, мовної поведінки сприяє академічний «Словник української мови» (2012)³⁴. Книга обсягом понад 165 тисяч слів і 1320 сторінок пропонує лексику, вживану до початку 1930-х років; мову реклами та Інтернету, враховує здобутки, новітні досягнення мовної науки та практики.

Підвищенню грамотності, мовної культури, розвитку філологічного кругозору сприяють *орфографічні та орфоепічні словники* академічного та шкільного типів (серед авторів – вчені-лексикографи А. Бурячок, С. Головащук, М. Пещак, О. Тараненко), видання Б. Антоненка-Давидовича «Як ми говоримо», «Словник іншомовних слів» за ред. Л. Пустовіт, Л. Скрипник «Власні імена людей», О. Потапенко «Словник символів культури України». З метою формування умінь визначати поняття, узагальнювати, встановлювати аналогії, класифікувати, досягати смислової точності та однозначності висловлювань важливо звертатися до *термінологічних* словників («Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів» за ред. С.Єрмоленко³⁵).

Робота з *етимологічним словником* (Етимологічний словник української мови у семи томах (1982 -2012)³⁶ дає змогу з'ясувати походження лексем, розширити уявлення про духовно-матеріальну культуру різних регіонів України, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, будувати логічне міркування. Для вироблення потреби більш точно розуміти значення вжитих у тексті слів і виразів, формування умінь усвідомлено використовувати мовні засоби відповідно до завдань комунікації, для вираження своїх почуттів пропонуються словники *омонімів, синонімів, антонімів, паронімів, фразеологізмів*. Корисний матеріал для дослідницької роботи учнів містять *авторські* словники

³⁴ Словник української мови / Укл.: В.М. Білоноженко, А.А. Бурячок, В.О.Винник, Г.М. Гнатюк, І.С. Гнатюк та ін.; Відп. ред. В.В. Жайворонок. – К.: ВЦ «Просвіта», 2012. – 1320с.

³⁵ Ермоленко С.Я. Українська мова: короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С.Я.Ермоленко, С.П.Бибик, О.Г. Тодор / За ред. С.Я.Ермоленко. – К., 2001. – 224 с.

³⁶ Етимологічний словник української мови: У 7 т. / Редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1983 – . Т. 6: У – Я / Уклад.: Г. П. Півторак та ін. — 2012. – 568 с.

(«Словарь української мови», 1907–1909 рр. Б. Грінченка, П. В. Беринди, Л. Зизанія та ін.)

Створення лексикографічного портрета слова чи групи слів потребує одночасного звернення до словників різних типів, тому прикметною рисою ХХІ століття є інтенсивний розвиток комп'ютерної лексикографії. Термін «електронний словник» охарактеризовано як «електронне довідникове видання упорядкованого переліку мовних одиниць (слів, словосполучень, фраз, термінів, імен, знаків), доповнене відповідними довідниковими даними» ³⁷. Корпусна лексикографія опікується вивченням фактів, текстів мови на основі використання комп'ютера для аналізу, збереження й опрацювання лексикографічної інформації.

Функціонують такі електронні корпуси в Чехії, Польщі, Британії. Зразком корпусної лексикографії в Україні є електронна енциклопедія «Українська мова» як додатковий засіб до друкованого варіанта (К., 2000) [89], розроблена в Інституті мовознавства ім. О.О.Потебні та в Інституті української мови НАН України. З 2001 р. В онлайновому варіанті Українським мовно-інформаційним фондом розроблена інтегрована лексикографічна система «Словники України», до складу якої включені п'ять академічних словників нового покоління – орфографічний, транскрипції, фразеологічний, синонімів та антонімів (252 тис. слів) ³⁸.

Кілька українсько-іншомовних словників розміщено на сайтах *Novatova*, «Лінгвістичний портал», на мовному порталі *movainfo*, де до послуг користувачів пропонують «Відкритий словник (новітніх термінів)», «Відкритий словник виправлень суржику». Уточнити правопис слова, з'ясувати приклади його вживання, парадигму змістового наповнення допомагають Український лінгвістичний портал (www.ulif.org.ua), лексикографічний сайт *Slovnyk_net*. У відкритому доступі для користувачів подано словники з культури мови (<http://chakchy-pravylnomy-hovorymo.wikidot.com/>; <http://yak-my-hovorymo.wikidot.com/>; <http://kultura-movy.wikidot.com/>). Для формування мовного смаку, мовної досконалості старшокласників, розуміння як розвивалася

³⁷ Широков В.А. Всеукраїнський лінгвістичний діалог у контексті теорії лексикографічних систем / В.А.Широков // Мовознавство. – 2003. – № 6. – С. 3-7.

³⁸ Українська мова: Енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.litopys.org.ua>

«українська мова у просторі й часі» (С. Ярмоленко) важливий медіа-проект «Говоримо і пишемо зразковою українською мовою» фахівців Інституту української мови. На диску подано сімдесят випусків видання «Культура слова»: вміщено аналіз зразків української мови різних стилів, особливо високого художнього слова, пояснено численні випадки слововживання, поінформовано про походження письма, різноманіття діалектів.

Короткий огляд доводить: систематичне розширення інформаційного, практичного обсягу лексикографічних знань, стійка усвідомлена потреба в опануванні здобутків української лексикографії, бажання здійснювати лексикографічний пошук, уміння і навички сприймати, впізнавати, аналізувати, зіставляти мовні явища і факти, коментувати, оцінювати їх під кутом зору нормативності, відповідності сфері й ситуації спілкування – усе це підвищує рівень лексикографічної компетентності особистості.

1.4. Лексикографічна компетентність старшокласника: сутність і структура, стан формування

Кваліфіковане користування словником передбачає високий і достатній рівень лексикографічної компетентності старшокласника. Компетентнісний підхід (від лат. *compete* – досягати), як показує аналізу наукових джерел (Н. Голуб, О. Кучерук, Л. Мамчур, М. Пентилюк та ін.) увиразнює спрямованість навчального процесу на формування і розвиток ключових (базових, основних, надпредметних) і предметних компетентностей особистості, здатність застосовувати набуті уміння, знання в конкретних навчальних і життєвих ситуаціях.

У Державному стандарті базової і повної середньої освіти³⁹ зазначається, що зміст шкільного курсу української мови формує мовленнєву, мовну, соціокультурну і діяльнісну компетентності особистості. Серед ключових компетентностей, які є важливими для нашого дослідження, виділимо *навчальну* (уміння здобувати інформацію з різноманітних джерел різними способами, виділяти головне, аналізувати, оцінювати, використовувати на практиці; складати алгоритм навчальної діяльності; здійснювати навчальну діяльність у

³⁹ Державний стандарт базової і повної середньої освіти // Інформац. збірник МОН України. – 2004. – № 24. – С.5-60.

взаємодії; прогнозувати результат такої діяльності, докладати зусилля до його досягнення; формулювати, висловлювати, доводити власну думку; здатність навчатися протягом усього життя); *загальнокультурну* (спроможність аналізувати й оцінювати досягнення національної, європейської та світової науки й культури, орієнтуватися в культурному й духовному контексті сучасного суспільства; знати рідну й іноземні мови, інтерактивно їх використовувати; опановувати моделі толерантної поведінки, створювати умови для конструктивної співпраці в умовах культурних, мовних і релігійних відмінностей між людьми та народами; застосовувати методи самовиховання, орієнтовані на систему загальнолюдських цінностей); *компетентність щодо інформаційних та комунікативних технологій* (уміння використовувати джерела інформації, зокрема інформаційно-комп'ютерними технологіями, для власного розвитку, технічна компетентність, уміння раціонально використовувати комп'ютер для пошуку, опрацювання й систематизації, зберігання й передавання інформації, оперувати технологіями та знаннями, що задовольняють потреби інформаційного суспільства).

Серед предметних компетентностей старшокласника як мовної особистості і дослідника важливе місце займає *мовна* як один із засобів мовленнєвого розвитку, *мовленнєва*, яка передбачає формування вмінь і навичок у всіх видах мовленнєвої діяльності (аудіюванні, читанні, говорінні, письмі), *лінгвістична* (знання основ науки про мову, знання про мову як систему). Лексикографічна компетентність є невід'ємним складником предметних компетентностей мовної особистості, у якої, за Ю.Карауловим, сформований лінгвокогнітивний рівень, т.зв. тезаурус, який «виформовуються в кожній мовній індивідуальності в більш або менш упорядковану й систематизовану «мовну картину світу»⁴⁰.

Аналіз наукових джерел (Н. Гудима, А. Надолинська, Г. Омеляненко, О. Семенов), вимог шкільних програм засвідчив, що серед компонентів лексикографічної компетентності доцільно умовно виділити мотиваційно-ціннісний, когнітивний, праксеологічний компоненти.

Мотиваційно-ціннісний компонент передбачає сформованість стійкої усвідомленої потреби, емоційно-оцінного ставлення та інтересу в опануванні здобутків української лексикографії, переконаності в

⁴⁰ Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность: монография / Ю.Н.Караулов. – М.: Изд-во ЛКИ, 2007. – С.37.

суспільній значущості знань лексикографії, бажання здійснювати лексикографічний науковий пошук, вироблення мовного смаку шляхом розширення філологічного кругозору, професійного задоволення від виконуваної діяльності. Важливе значення при цьому набувають такі якості особистості, як духовні цінності, глибина лексикографічних знань. До *когнітивного* (пізнавального) компоненту належать знання особливостей словникової статті, її своєрідності у словниках різних типів; стилістичних засобів лексикографії; знання окремих праць вітчизняних лексикографів, відомостей про визначних словників, знання лексикографічної роботи з текстом.

Уміння користуватися словниками різних типів (у тому числі електронними), виконувати їх аналіз; здійснювати пошукову дослідницьку роботу на основі різних типів словників і довідкової літератури; проводити лексикографічне дослідження; використовувати орфографічний словник для перевірки написання слів та їх форм; знаходити й розпізнавати тропи, багатозначні слова, синоніми, антоніми, пояснювати, з якою метою вони вжиті у тексті; знаходити в тексті слова іншомовного походження, пояснювати значення, доречно використовувати їх у мовленні, визначати, які з них мають власне українські синоніми; користуючись словником паронімів, пояснювати значення близьких за звучанням слів; добирати фразеологічні синоніми, антоніми, розрізняти фразеологічні омоніми; перекладати фразеологізми рідною мовою; аналізувати, зіставляти, порівнювати, узагальнювати етномовні явища, виконувати історико-культурологічні коментарі на основі словника діалектизмів, етимологічних, тлумачних словників; укладати власні словники-довідники – складові *праксеологічного* компоненту лексикографічної компетентності.

Отже, лексикографічна компетентність старшокласника – це інтегральна особистісна якісна характеристика учня, що поєднує ціннісні установки, знання, уміння, навички, здібності, які забезпечують успішну лексикографічну роботу з урахуванням етичних норм. Для оцінювання лексикографічної компетентності за мотиваційним, інформаційним, праксеологічним показниками звертаємося до «Загальноєвропейських Рекомендацій з мовної освіти» ⁴¹, що

⁴¹ Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання. – К.: Ленвіт, 2003. – С.8.

пропонують здійснювати оцінювання учнів за такими рівнями: інтродуктивний (відкриття мови, введення), середній (або «виживання»), рубіжний, просунутий, автономний (або рівень ефективної операційної компетенції), рівень глобального володіння мовою. На рівні незалежного користувача (10 клас), згідно із програмою Л. Мацько, О. Семеног ⁴², учень володіє основними поняттями розділу «Лексикографія»; на рівні *автономного* (компетентного) користувача (11 клас) учень має добрий набір різноманітних мовленнєвих засобів, який дозволяє обирати формулювання для чітких висловлювань у певному стилі на широке коло загальних, академічних або побутових тем, постійно підтримує високий рівень граматичної правильності.

На основі «Критеріїв оцінювання навчальних досягнень учнів у системі загальної середньої освіти» ⁴³ нами побудовано трирівневу шкалу володіння лексикографічною компетентністю для старшокласників: достатній, середній, низький. З метою визначення стану сформованості лексикографічної компетентності старшокласника було проведено опитування учнів 10-11 класів КУ «Сумська гімназія №1». 41 учень відзначив важливість умінь користуватися словниками, але лише 12% учнів користуються словниками систематично, інші - частіше за вказівкою учителя; 13% респондентів мають невеличку бібліотеку словників. У більшості учнів (78%) існують труднощі у користуванні електронною лексикографією, у визначенні особливостей словникових статей у словниках різних типів, при характеристиці ідіостилю визначних словників. Серед причин, які гальмують розвиток лексикографічної компетентності, учні поставили на перше місце власну пасивність (59,6%); відсутність належного інтересу, потреби у формуванні мовного смаку і мовного чуття слова.

Водночас, як засвідчує аналіз програм з української мови ⁴⁴, потенціал для ефективної лексикографічної роботи учителя й учня є.

⁴² Мацько Л.І. Українська мова: 10 – 11 класи /Л.І. Мацько, О.М.Семеног // Програма для профільного навчання учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Філологічний напрям, профіль – українська філологія. – К.: Грамота, 2011.- 135 с.

⁴³ Критерії оцінювання навчальних досягнень учнів у системі загальної середньої освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0566-11>

⁴⁴ Мацько Л.І. Українська мова: 10 – 11 класи /Л.І. Мацько, О.М.Семеног // Програма для профільного навчання учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Філологічний напрям, профіль – українська філологія. – К.: Грамота, 2011.- 135 с.; Програма для загальноосвітніх навчальних

Фахівці акцентують увагу на використанні словників при вивченні фонетики, орфографії, лексикології, фразеології та словотвору. Мета теми «Українська лексикографія як розділ мовознавства» у 10 класі – сприяти оволодінню школярами знаннями про основні типи словників, особливості побудови, відмінності словникових статей у різних словниках; з історії лексикографії (словник Лаврентія Зизанія (1596 р.), «Лексикон» Памви Беринди (1627 р.). Учнів ознайомлюють зі словником-довідником з культури української мови, пропонують укласти власні словнички діалектизмів, етнографізмів, лінгвістичних, літературознавчих термінів на основі словника діалектизмів, іншомовних слів, етимологічного словників.

У підручниках «Рідна мова» для 5-го класу⁴⁵ подано 63 вправи на характеристику синонімів, фразеологізмів, іншомовних слів. У 6-му класі запропоновано проблемно-пошукові завдання (*укласти діалектних слів, які вживаються у вашій місцевості*). У 7-му класі цікавим є завдання скласти для молодших школярів словничок комп'ютерних команд ⁴⁶ . Восьмикласників спонукають звертатися до мистецтвознавчого словника⁴⁷ . Привертає увагу завдання проблемного характеру на розвиток мислення учнів: *Нещодавно відоме у світі видавництво навчальної літератури випустило словник словосполучень англійської мови. Навіщо, на вашу думку, укладати такі словники? Як такий словник може допомогти тим, хто нещодавно почав вивчати мову? Чи корисним був би для вас словник словосполучень рідної мови? Поясніть (с.67).*

Значно менше за кількістю (усього 10) вправ з використанням словників у підручнику О.Глазової «Рідна мова» для 9-го класу⁴⁸. Пізнавальний характер носять завдання: *Із фразеологічного словника*

закладів з українською мовою навчання. Українська мова 5–9 класи // Українська і література в школі. – 2013. – № 1. – С. 32 – 54.

⁴⁵ Глазова О.П. Рідна мова: підручн. для 5 класу загальноосвітніх навч. закладів / О.П.Глазова, Ю.Б.Кузнецов. – К.: Освіта України, 2005. – 288с.

⁴⁶ Глазова О.П. Рідна мова: підручн. для 7 класу загальноосвітніх навч. закладів / О.П. Глазова, Ю.Б.Кузнецов. – К.: Зодіак-ЕКО, 2007. – 288с.; Рідна мова : підручник для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів / М. І. Пентиліюк, І. В. Гайдаєнко, А. І. Ляшкевич, С. А. Омельчук; [за заг. ред. М. І. Пентиліюк]. – К.: Освіта, 2007. – 288 с.

⁴⁷ Глазова О.П. Рідна мова: підручн. для 8 класу загальноосвітніх навч. закладів / О.П. Глазова, Ю.Б. Кузнецов; наук. ред. І. Вихованець. – К.: Педагогічна преса, 2008. – 240 с. ; Рідна мова : підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів/М. І. Пентиліюк, І. В. Гайдаєнко, А. І. Ляшкевич, С. А. Омельчук ; [за заг. ред. М. І. Пентиліюк]. – К.: Освіта, 2008. – 272 с.

⁴⁸ Глазова О.П. Рідна мова: підручн. для 9 класу загальноосвітніх навч. закладів / О.П.Глазова, Ю.Б.Кузнецов; наук. ред. І. Вихованець. – К.: Зодіак-ЕКО, 2009. – 224 с.

виберіть 3-4 фразеологізми давньогрецького або давньоримського походження. Уведіть їх до самотійно складених речень. Поясніть, коли крилаті вислови доречно вживати мовою оригіналу; Складіть словничок класичних українських звертань до рідних і близьких людей.

У посібнику «Мова наша – українська» для десятого класу автори пропонують завдання проблемно-пошукового характеру на роботу зі словниковими статтями про видатних українських мовознавців, з передмовами, анотаціями на словники; завдання про словникову справу: *«Прочитайте текст. Відомий мовознавець В.Німчук розповідає про одного з українських культурних і наукових діячів XVI-XVII ст. Лаврентія Зизанія. Які історичні події цього періоду вам відомі? Яким ви уявляєте давнього словникаря»* (с. 243) ⁴⁹.

Автори підручника для 10-класу за ред. М. Плющ⁵⁰ спонукають старшокласників звертатися до словників при виконанні вправ: розгляньте будову *«Короткого тлумачного словника української мови»* (за ред. Д. Гричишина), підготуйте лінгвістичну довідку і особливості його будови, призначення та сфери використання. Є завдання для роботи з електронними словниками: *На сайті www.mova.info ознайомтеся зі структурою електронних словників. Чи легко ними користуватися? Які труднощі у вас виникали?* (с.245). Пропонується також групова робота: *об'єднайтесь у пари. Ознайомтеся зі словниками, вміщеними наприкінці підручника; з'ясуйте, до якого типу належить кожен із них та як ними користуватися* (с. 246). Привертають увагу проблемно-пошукові завдання: *Укладіть словничок власного мовлення. Як ви працюєте над його збагаченням? Які словники маєте вдома? Чи користуєтесь електронними словниками?* (с. 252); *підготуйте реферати на тему «Автори словників подвижники, титани праці», «Побудова словника і словникової статті (на матеріалі конкретного словника), «Як користуватися словниками у науковій роботі»; «Українські письменники про користь словників»* (с. 267).

⁴⁹ Мова наша – українська: навч.- метод. посіб: Л.І. Мацько, О.М. Семеног, Н.Б.Голуб /за ред. Л.І. Мацько. – К.: Богданова А.М., 2011 – 512с.

⁵⁰ Плющ М. Я. Українська мова : підручник для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. з навчанням укр. мовою : профіл. рівень / М. Я. Плющ, В. І. Тихоша, С.О. Караман, О.В.Караман/ за ред. М. Я. Плющ. – К.: Освіта, 2010. – 416с.

Автори підручника для 10 класу О. Заболотний, В. Заболотний⁵¹ залучають учнів до завдань інтерактивного характеру: *мозковий штурм. Коли почала формуватися власне українська лексика? Чи поповнюється вона новими словами в наш час? Як відрізнити слова цієї групи від інших?* (с.91); завдань творчого характеру: *На основі тлумачного та галузевого словників укладіть невеликий термінологічний словничок (8-15 статей), що характеризує одну з галузей знань: літературознавство, українознавство, фольклористику, етнографію* (с. 100).

Для узагальнення і систематизації знань з лексики, фразеології, стилістики корисною є проектна діяльність: *Об'єднайтеся в групи. Підготуйте стінну газету, розподіливши обов'язки в групі, на тему «У світі лексикології та фразеології»; поміркуйте, про що ви хотіли б розповісти, придумайте назву, доберіть епіграф, рубрики* (с.112).

Водночас аналіз підручників з української мови для учнів 11 класів засвідчує недостатню кількість вправ на формування культури користування словником для науково-освітніх та культурно-освітніх потреб. Сформована лексикографічна компетентність значною мірою впливає на формування старшокласника як самодостатньої мовної особистості, здатної до критичного мислення, до свідомого життєвого і професійного вибору.

⁵¹ Заболотний О. В. Українська мова. Рівень стандарту: підручник для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів / О. В. Заболотний, В. В. Заболотний – К.: Генеза, 2010. – 612с.

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПРОЕКЦІЇ ПЕРСПЕКТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

2.1. Перспективні технології формування лексикографічної компетентності старшокласників

У межах розкриття завдань параграфу зазначимо, що поняття «формування» розуміють як вироблення в кому-небудь певних якостей, рис характеру та ін.⁵²; це якісні зміни, що відбуваються в особистості під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів. Поняття «підхід» науковці характеризують як певну сукупність різноманітних засобів та прийомів, вихідну позицію, що складає основу дослідницької діяльності.

З-поміж актуальних для нашого дослідження положень методологічних підходів *системний підхід* (С. Архангельський, В. Безпалько, В. Загвязинський та ін.) розглядаємо як цілеспрямовану діяльність, що представляє єдність змісту, структури, мети навчання, сукупність психологічних і моральних якостей особистості, знань, умінь, навичок, філологічних здібностей, набуття яких дає можливість формувати позитивну мотивацію до користування словниками. *Особистісно-діяльнісний підхід* (І. Бех, Н. Бібік, О. Біляєв, Л. Варзацька, М. Вашуленко, О. Горошкіна, І. Кучеренко, М. Пентилюк, Г. Шелехова та ін.) визначає неповторну індивідуальність особистості, забезпечує її розвиток через організацію її пізнавальної і дослідницької діяльності. *Аксіологічний підхід* (В. Андрущенко, В. Кремень, І. Зязюн, Т. Усатенко та ін.) проголошує людину як найвищу цінність суспільства. Особливу роль відводимо *технологічному підходу* (від грец. *techne* – мистецтво, майстерність, *logos* – наука, доказ), що, на переконання М.Пентилюк, дозволяє «конструювати такий навчальний процес, який би відповідав змісту, меті й навчальним цілям»⁵³.

І. Кучеренко характеризує технологію уроку української мови як алгоритм цілеспрямованої спроектованої тактики, стратегії і техніки педагогічної суб'єкт-суб'єктної взаємодії вчителя й учня з метою

⁵² Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – С.1147.

⁵³ Пентилюк М. Сучасний урок української мови / М. І. Пентилюк, Т. Г. Окуневич. – Х. : Вид. група «Основа», 2007. – С.17.

досягнення чітко визначеної мети ⁵⁴. Серед перспективних технологій формування мотиваційно-ціннісного, когнітивного, праксеологічного компонентів лексикографічної компетентності старшокласників з урахуванням досліджень визначимо технології особистісно орієнтованого, проблемного, інтерактивного навчання, розвитку критичного мислення.

Сутність *технології особистісно орієнтованого навчання* полягає у створенні оптимальних умов для формування мовної особистості учня з урахуванням психолого-вікових особливостей, суб'єктного досвіду, мотивації учня, застосування різнотипних активних форм організації навчально-пізнавальної роботи, традиційних та інноваційних методів, прийомів і засобів навчання; упровадження особистісно орієнтованих ситуацій (ситуацій зацікавленості, вибору, проблемно-пошукових).

Технологія проблемного навчання – це спроектована вчителем організація процесу активного і самостійного оволодіння учнями новими знаннями і способами дій у процесі суб'єкт-суб'єктної співпраці учителя і школяра. Матеріалом для створення проблемних ситуацій можуть бути мовні, мовленнєві, комунікативні поняття, лінгвістичні одиниці, текст, евристичні запитання, сократівський діалог, проблемні й дослідницькі питання, загадки, експерименти, аналіз життєвих ситуацій тощо. На уроці української мови найбільш ефективними є завдання, за С. Омельчуком, перспективно-пізнавального характеру, що передбачають розвиток елементарних дослідницьких здібностей, власне дослідницького спрямування, що сприяють розвитку умінь встановлювати причиново-наслідкові зв'язки, робити узагальнення і висновки ⁵⁵.

Сутність *технології інтерактивного навчання* (за О. Пометун та Л. Пироженко ⁵⁶) полягає в тому, що навчальний процес відбувається за умови постійної активної взаємодії всіх учнів і передбачає моделювання комунікативних ситуацій, проблемних ситуацій, використання дидактичних ігор (рольових, ділових), спільне вирішення поставленої пізнавально-дослідної проблеми, що загалом сприяють розвитку

⁵⁴ Кучеренко І. Теоретичні і методичні засади сучасного уроку української мови в основній школі : монографія / Ірина Кучеренко. – Умань : Видавець ФОП Жовтий О.О., 2014. – С.41.

⁵⁵ Омельчук С. Навчання морфології української мови на засадах дослідницького підходу : теорія і практика : [монографія] / Сергій Омельчук. – К. : Генеза, 2014. – С.36.

⁵⁶ Пометун О. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання : наук.-метод. посіб. / О. І. Пометун, Л. В. Пироженко ; [за ред. О. І. Пометун]. – К. : А.С.К., 2004. – С.7.

критичного мислення, стимулюють комунікативну активність учіння учнів. На уроках, використовуємо словник, акцентуючи увагу на інтерактивних методах: методу ПРЕС, мозковому штурму, «займи позицію», кейс-методу, що дозволяє обговорити комунікативну ситуацію проблемного характеру, методу проектів.

Технологію розвитку критичного мислення (О. Горошкіна, І. Кучеренко, Л. Мамчур, А. Нікітіна, М. Пентилюк та ін.) застосовуємо для вирішення когнітивно-розвивальних, комунікативних, асоціативних, проблемно-пошукових завдань шляхом використання таких методів, як мозковий штурм, дидактичні ігри (ігрові, ділові, рольові), дискусії, метод проектів тощо. Читання з маркуванням (інсерт) описує І. Кучеренко. Цей прийом продуктивний як під час самостійного читання, так і у процесі аудіювання тексту, його застосовують для осмислення та інтерпретації інформації. Прийом Кластер (гранування, асоціативний куш) (за Гудлат) передбачає виділення ключових одиниць (теми, тексту) та графічно оформлюється у вигляді грона. Сократівські запитання передбачають з'ясування і прояснення ідей, дослідження змістової інформації (теоретичної і практичної), уточнення контексту, визначення припущень і формулювання власної думки.

Педагогічні умови визначаємо як суттєві внутрішні і зовнішні впливи, чинники, фактори, обставини, органічно взаємопов'язані між собою практичні дії суб'єктів учіння, від наявності яких чи реалізації формування лексикографічної компетентності старшокласників відбувається більш ефективно. На підставі аналізу вимог Державних стандартів базової і повної середньої освіти, шкільних програм, теоретичних джерел щодо навчання української мови у старшій школі (Г.Шелехова, Н.Голуб, Н.Бондаренко, В.Новосьолова, Т.Федорчук, С.Косянчук), проведеної нами дослідно-експериментальної роботи з-поміж педагогічних умов виділимо такі: залучення учнів до виконання завдань дослідницького, культурологічного, аксіологічного характеру для оволодіння культурою словникової роботи; інтерактивне навчання, яке активізує діалогову взаємодію учасників дослідницької діяльності на основі суб'єкт-суб'єктних відносин; активізація співпраці учня і вченого-словникаря; створення учнями власного дослідницького продукту (реферат-огляд про словникаря; словничок термінів, дослідницький проект, портфоліо). Ці умови та технології особистісно орієнтованого, проблемного, інтерактивного навчання, розвитку

критичного мислення реалізуємо у завданнях і вправах на формування лексикографічної компетентності старшокласників.

2.2. Вправи і завдання – важливий компонент уроків з формування лексикографічної компетентності старшокласників

Проаналізовані наукові джерела, шкільні програми і підручники, дослідно-експериментальна робота, що проводиться у 10-11 класах Комунальної установи «Сумська гімназія №1», дають підстави виокремити вправи і завдання, які доцільно використовувати при поетапному формуванні мотиваційно-ціннісного, когнітивного, праксеологічного компонентів лексикографічної компетентності учнів. Ураховували психолого-педагогічні особливості віку старшокласників (період ранньої юності). Психологи (Л.Долинська, Г.Костюк⁵⁷, О.Скрипченко⁵⁸ доводять, що важливим аспектом психічного розвитку людини в юнацькому періоді є інтенсивне інтелектуальне дозрівання, формування відчуття дорослості, індивідуального стилю розумової діяльності; «інтелект стає мовленнєвим, а мовлення інтелектуалізованим.

На основі праць О. Горошкіної, І. Кучеренко, А.Надолинської, Ф.Непийводи, В.Перебийніс, Л.Полюги, О.Семенов, О.Сербенської було спроектовано *пізнавальні* (на розуміння принципів побудови і структури словникової статті, ознайомлення з різними типами словників), *тренувальні* (власне лексикографічні, лексикографічно-лексикологічні, лексикографічно-фразеологічні та лексикографічно-культурологічні), *пошуково-дослідницькі вправи і завдання* (на розв'язання ситуацій зацікавленості, вибору, проблемно-пошукових). Для учнів у межах уроків та гуртків запропоновано завдання-особистісно орієнтовані ситуації: ситуація зацікавленості, що зумовлює виникнення мотивації до навчання, необхідності навчальних дій, уможлиблює набуття досвіду активної пізнавальної діяльності, осмислення цінності набутих особистісних знань, умінь і навичок. Можливе використання мозковому штурму, «займи позицію», кейс-методу, що дозволяє обговорити комунікативну ситуацію проблемного характеру, методу проектів.

⁵⁷ Вікова психологія : підручник / За ред. проф. Г.С. Костюка. – К.: Рад. шк., 1976. – 268 с.

⁵⁸ Вікова та педагогічна психологія: навч. посібник / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін.: 2-ге вид. – К.: Каравела, 2007. – 400с.

Наприклад: Уявіть собі, що ви учасник дискусії «Електронні словники та енциклопедії: переваги і недоліки». Висловіть свою думку.

Завдання на ситуацію вибору надає можливість вибрати навчальну діяльність, варіанти, способи, види, форми її здійснення.

Наприклад: Серед поданих слів виберіть багатозначні, проілюструйте кожне значення контекстом. Позначте наголос.

Фразувати, обруч, цурпалок, Вікторія, арт-рок, кроліст, маківник, мода, папіла, розрекламувати, скитник, суфлірувати, трасант, умаювати, фототравма, чеберяти, шкілка, шлик, ячати.

Проблемно-пошукова ситуація передбачає набуття досвіду проблемної, дослідної, пошукової, творчої навчальної діяльності, розвитку впевненості у власній здатності до вирішення навчальних і життєвих комунікативних проблем; уможливлює творчу, самостійну, пошукову пізнавальну діяльність. Пропонуємо таке завдання:

Виберіть із запропонованих синонімічних рядів «зайві» слова й обґрунтуйте свою думку. Доберіть до «зайвих» слів синоніми, укажіть стрижневе слово. З'ясуйте семантичні та стилістичні відтінки.

1. Походження, родовід, рід, порода, кров, генеологія, етимологія;
2. Підстава, підніжжя, рація, сенс, глузд, резон;
3. Задум, замисел, план, перспектива, передбачення, ідея, концепція, проект;
4. Гора, бескид, кичера, скеля, узгір'я, пагорб.

Пропонуємо також завдання на рольову ситуацію:

Уявіть себе учителем, якому треба пояснити п'ятикласникам поняття лексикографія і словники, типи словників, і, використовуючи тексти попередніх вправ, побудуйте невелику розповідь з теми «Словники — музеї слів, у них місце і для старого і для нового слова знайдеться» (С. Пушик).

У процесі виконання завдань учень має сам відшукати проблему (мовленнєву, мовну, комунікативну), знайти причину її виникнення і вирішити, подолати, усунути її (відредагувати, створити, продовжити текст, побудувати модель комунікативної поведінки тощо). Саме під час розв'язання таких ситуацій формується особистісний досвід учня.

Проблемну вправу використовуємо як специфічну форму навчального матеріалу, в якому є визначені умови і невідомі дані, що необхідно вирішити способом відновлення знань та вмінь, а також активною креативною мисленнєвою діяльністю: аналізом мовних,

мовленнєвих, комунікативних фактів і явищ, пошук причин їх функціонування, з'ясування їх причинно-наслідкових зв'язків та ін. На уроках української мови доречно пропонувати до виконання такі проблемні задачі (вправи):

Утворіть словосполучення, додаючи до поданих іменників один із прикметників-паронімів (професійний чи професіональний). Звірте зі словником (Гринчишин Д. Г., Сербенська О. А. Словник паронімів української мови.-К.,1986).

Лексика, театр, спілка, боксер, підготовленість, хор, організація, творчість, знання, спілкування.

Утворіть словосполучення, добираючи до поданих прикметників сполучувані з ними іменники. Скористайтеся «Словником-довідником з українського літературного слововживання» С. І. Головащука (К., 2010).

(Писемний, письмовий, письменний) пам'ятка, стиль, розпорядження, іспит, джерело, народ, мовлення, стіл, різновид літературної мови, чоловік.

Випишіть із «Великого тлумачного словника української мови» значення поданих слів. До кожної лексеми доберіть синоніми.

Увічливий (ввічливий), вихований, галантний, гречний, делікатний, звичайний, коректний, обхідливий, поштивий (почтивий), привітний, люб'язний, тактовний, шанобливий, шляхетний, чемний.

Серед завдань на проблемні ситуації за інформаційною наповнюваністю пропонуємо, зокрема, комунікативні завдання:

Подискутуй з однокласниками на тему «Мовознавець Олекса Синявський говорив своїм учням: «...працювати над своїм словником, себто над тим, щоб до речі й якнайкраще вжити слово, треба б далеко більше, ніж то в нас ведеться... Така праця... збагачує лексику, витоншує її і зменшує лексичну однобокість, хибні нахили залюблятися в одних словах і обминати інші». Прокоментуйте слова вченого. Що для вас означає працювати зі словником?

Морально-етичні завдання: Коли у давньогрецького мудреця запитали: «У кого ти навчився вихованості?», він відповів: «У невихованих. Я намагався не робити того, що вони роблять». Розкажіть, як ви розумієте поняття «вихована особистість». Зверніться до словників, щоб якнайповніше розкрити це поняття.

Соціально-політичні завдання: *Візьміть участь у дебатах «Значення словників у сучасному житті». Продовжіть думку. Серед книжкового багатства особливе місце посідають словники як вияв духовних цінностей народу, відображення його мовної культури і національної долі в певну епоху, документознавче свідчення історії. Чи шануються словники в нашій державі? Чи можна отримати повноцінну освіту без звернення до цього інтелектуального наставника і порадики? Обговоріть цю тему у класі. Оформи власні роздуми у формі твору-роздуму в публіцистичному стилі.*

Пропонуємо низку вправ на вирішення проблемних ситуацій за характером навчальної діяльності.

Ілюстративні завдання:

I. Запиши якомога більше асоціацій до слова **вечеря**. Утвори словосполучення і визнач їх тип за способом вираження головного слова

II. Утвори від поданих основ слова, що позначають назву професії. Поясни, чим займаються ці люди? Визнач спосіб творення слів і найбільш поширені засоби творення.

Журнал-, менедж-, учит-, бібліотек-, фінанс-, брок-, дил-.

Дослідні: Своєрідною школою прилучення до таємниць мови й лінгвістичної науки можна назвати науково-дослідницький пошук у словнику, в якому подаються основні відомості про походження слів. Такий проект започаткував авторський колектив під керівництвом відомого мовознавця Олександра Савича Мельничука. Тепер цю важливу справу продовжує академік Віталій Григорович Складенко. Уже видано п'ять томів такого словника. Як називається такий словник? Дослідіть особливості такого словника.

Корисними є вправи на проблемні ситуації за спрямованістю на пошук нового:

Теоретичні: *Поясніть, у чому полягають особливості розташування слів в алфавітному, гніздовому, тематичному порядку.*

Практичні: Окресліть спектр значень слова "лад". За допомогою відповідного словника з'ясуйте значення фразеологічних зворотів. Складіть текст, використовуючи подані вище сполуки

іти на лад, не в ладах бути, не в лад, ні ладу ні складу, на всі лади, на один лад, на свій лад, виходити з ладу, виводити з ладу, ставати до ладу.

Творчі: У вашому місті відбулося Свято українського словника. Відомі видавництва запропонували широкому загалу користувачів

розмаїте коло словників серії “Від А до Я”, “Бібліотека фахівця”, “Nota bene!”, “Трансформація гуманітарної освіти в Україні”, “In Юре” та ін. З якими словниками ви хотіли познайомитися на святі? Підготуйте рекламу такого словника. Підготуйте рекламу одного з електронних словників, врахувавши його мету, обсяг інформації на слайді, вікові особливості глядачів, специфіку сприйняття інформації з екрана, вплив кольору і шрифту на розуміння інформації.

виконання пізнавальних, тренувальних, творчих, пошуково-дослідницьких вправ і завдань з використанням словників не тільки підвищує грамотність, бо, як писав М.Рильський «Не бійтесь заглядати у словник...», а й засвідчує інтерес та повагу користувача до рідної мови, її історії, визначає рівень розвитку мовного чуття, критичного мислення.

2.3. Вивчення ідіостилю словникаря як засіб формування лексикографічної компетентності старшокласників

Ефективним засобом формування лексикографічної компетентності старшокласників, як показує аналіз дослідної роботи, є вивчення ідіостилю словникаря, національного авторського словникарства. Сьогодні зростає особистісна складова кожного словника і роль словникаря як суспільно орієнтованого вченого та державника⁵⁹.

На заняттях гуртка проаналізуємо спільно з учнями передмови словників різних авторів, спогади вчених про словникарів. Поміркуємо над висловами П. Беринди, в якому говориться, що «злочинця не слід карати, а посадити його словник робити», подискутуємо і напишемо есе стосовно порівняння словникаря з каменярем.

Продовженням роботи у гуртку міг би бути дослідницький проект, розпочатий у десятому класі: про П. Беринду і «Лексикон словенороського и имен толкованія» (1627 р.), «Лексис» Л. Зизанія (1596 р.), «Лексіконъ латински(й) з Калєпина прєложє(н)ный на славєнски(й)» (1642 р.) Є. Славинецького. Кожний з лексикографів був обдарований тонким чуттям краси слова, фразеологізму. Вони з пошаною ставилися

⁵⁹ Полюга Л. Проблеми української лексикографії в освітянському процесі / Левко Полюга // Українська мова в освіті: зб. мат. Всеукр. наук. конф. «Українська мова в освіті». – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – С. 141–153. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lp.edu.ua/tc.terminology/TK_Work/TK_poluha_2000_01.htm

до попередників, глибоко поважали працю колег, саможертвно ставилися до перевидання й доопрацювання чужих лексикографічних праць, без присвоєння їх собі.

Творче завдання: Прочитайте текст. Відомий мовознавець Василь Німчук розповідає про одного з українських культурних і наукових діячів XVI — XVII ст. Лаврентія Зизанія. Яким ви уявляєте давнього словникаря? Які праці він написав? Чому поради перекладача є корисними і сьогодні?

Цікавим буде і робота над дослідницьким портфоліо «Лексикографічний подвиг Б.Грінченка». Звертаємо увагу учнів на «Словарь украинского языка, собранный редакцией журнала «Киевская старина». Редактировал, с добавлением собственных материалов, Б.Д. Гринченко». Так Б. Грінченко скромно зазначив на титульній сторінці словника.

У контексті формування культури роботи зі словником, дотримання словникарської етики проаналізуємо тези мовознавця В. Никончук про роботу відомих учених С. Єфремова та А. Ніковського над новим виданням словника за ред. Б. Грінченка. «Редактори видання... дістали пропозицію від видавництва «Горно» виготовити доповнений словник Б. Грінченка з тим, щоб додатки складали приблизно 10 % основного матеріалу та щоб основний Грінченків матеріал, як і характер його оброблення, зостався незачеплений», – писав А. Ніковський⁶⁰. Вони високо цінували здобуток Б. Грінченка, через те «організували свою працю таким способом, щоб не порушити загального характеру й вигляду цього словника, маючи глибоке переконання, що культурний український громадянин оцінить пошану до того, на чому лежить знак великих і давніх зусиль наших попередників, на чому також спочиває признана й освячена часом традиція. Автори ретельно доопрацювали додатки редакції, не порушуючи основного Грінченкового тексту [79]. Так робили і так чинять видавці та доповнювачі чужих творів через власну високу моральність.

Пошуково-дослідницькі завдання пропонуємо такі:

У словнику Бориса Грінченка наведено вживані й сьогодні в окремих місцевостях такі слова: *матінкувати, матеркувати,*

⁶⁰ Словарь украинского языка. Собранный ред. ж. «Киевская старина» / Ред. с добавл. собствен, материалов Б.Д. Гринченко. – К., 1909. – Т. 4. – 563 с.

безматній, Головата мати, старша мати, пані-матка. Прокоментуйте їх значення, звернувшись до відомої лексикографічної праці початку ХХ ст. «Словарь української мови».

Цікавою може бути віртуальна зустріч лексикологом, стилістом, лексикографом С. Єрмоленко і дискусія стосовно актуальних тез дослідниці:

Словник це не просто велике зібрання слів, а частина історії літературної мови. Чи не тому дослідник так пильно вивчає характер і практику застосування словникових ілюстрацій. За кожним словником відчувається подих минулої доби, особливості індивідуального стилю, врешті, специфіка мовотворчості відомого автора як учасника конкретного мовно-літературного процесу.

«Словники – це музеї слів», – наголошує письменник Степан Пушик. Підтвердіть або спростуйте цей вислів шляхом короткого аналізу словників, якими ви найчастіше користуєтеся. Назвіть авторів цих словників. Що вам відомо про цих дослідників? Підготуйте повідомлення про одного з укладачів словника.

Корисною для формування аналітичних умінь є робота над стилістичною ремаркою у словнику для правильної і вичерпної характеристики слова, для точного визначення місця варіанта в сучасному літературному вжитку. На перший погляд, це другорядна лексикографічна проблема, пише С. Єрмоленко, а вдумливий лексикограф бачить за цим рух словникового моря, тісне переплетення літературної і діалектної норми, викристалізовування норми національної мови, що вирізняла її з-поміж інших споріднених слов'янських мов.

Пропонуємо для учнів, зокрема, і такі завдання:

Український мовознавець Віталій Жайворонок присвятив свій словник-довідник «Знаки української етнокультури» (К., 2006) сиnam, а епіграфом до словника взяв таке прислів'я «Сказане чітко, збудоване кріпко переживе віки». Прокоментуйте народну мудрість, орієнтуючись на довідку та словникову статтю цього словника про слово.

Немає нерухомості в мові... У мові, як і взагалі в природі, все живе, все рухається, все змінюється. Спокій, зупинка, застій – явище, яке існує тільки в уяві; це частковий випадок руху за умови мінімальних змін. Статика мови є тільки частковим виявом її динаміки", - так писав

відомий мовознавець Іван Бодуен де Куртене. Отже, "кінцевість кожного словника - це початок наступного". Напишіть твір-роздум «Словники у моєму житті».

Виконання запропонованих вправ сприяє збільшенню кількості учнів з достатнім рівнем володіння лексикографічною компетентністю. Учні засвідчували інтерес і повагу до рідної мови, історії, здійснювали цілеспрямований пошук інформації і критично оцінювали її достовірність, охоче укла дали словнички синонімів, епітетів, мовного школознавства, уміли коментувати слова відповідно до сфери і ситуації спілкування, приходили до висновку: лексикограф – це особистість особистість патріотична, яка боліє болем Вітчизни.

РОЗДІЛ 3

ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ ПРАКТИКУМ

НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У СТАРШІЙ ШКОЛІ

3.1. Конспект уроку лексикографії як комунікативний феномен

Успіх уроку залежить від діяльності вчителя на етапі його підготовки, проведення й аналізу. У такому контексті зростає вага конспекту уроку. Влучно про це сказав відомий український педагог Олександр Захаренко: «де найперша таємниця творчості вчителя? Однозначно – в конспекті уроку, точніше у великій праці по підготовці до нього, неповторного, єдиного як прожите життя, як неповторне свято єднання вчительської душі з душами своїх вихованців».

Типовими недоліками логіко-композиційної структури конспекту є нерівномірність складових і відсутність зв'язку між ними; порушення логічної послідовності у викладі; декларативність і бездоказовість положень; намагання подати якомога більше матеріалу за короткий проміжок часу; теоретичні міркування, не підсилені відповідними ілюстраціями; відхід від основної теми; наявність зайвих деталей, що ускладнюють розкриття теми; відсутність чітких проміжних висновків тощо. Тому, готуючи текст уроку, зважаємо на такі принципи побудови, як стислість, компактність, послідовність, цілеспрямованість: побудова композиції за схемою «проблема – тема – теза – аргумент – мета» (Л.Спанатій).

Тексту уроку мають бути властиві строгість, об'єктивність, логічність і послідовність у викладі думок, точність формулювань, певна експресивна забарвленість, використання логічних засобів впливу і переконання, ілюстративність, як вербальна, так і графічна. Текстовий матеріал спрямований на формування асоціативного мислення і підвищення рівня рефлексії. Важливо, щоб дія навчального матеріалу спонукала **учня** до подальшого занурення в текст.

***Педагогічне проектування уроку** – це розробка системи взаємодій учителя та учнів, яка дозволяє досягти певної чітко сформульованої мети навчально-виховного процесу.*

Педагогічне проектування уроку складається з таких послідовних етапів:

- 1) моделювання;

- 2) створення проекту уроку;
- 3) конструювання.

На першому етапі створюють умовну модель, концепцію уроку. Чітко визначають місце уроку в межах навчального курсу, розділу, теми; формулюють освітньо-виховну мету уроку, готують навчально-методичне забезпечення уроку з урахуванням типу і форми.

На другому етапі розробляють план-конспект уроку. У плані відображають дату; клас; порядковий номер уроку (за календарно-тематичним планом); тему (за календарно-тематичним планом); мету уроку (навчальну, розвивальну, виховну); конкретні завдання уроку; тип уроку; обладнання; епіграф; ланцюжок навчальних ситуацій (план уроку); тези чи конспект уроку.

Останнім часом активно впроваджуються в практику так звані інтегральні уроки. Різновидом їх є уроки словесності, що інтегрують два або три предмети – мову і літературу (історію, географію, математику тощо). Уроки словесності покликані відродити кращі традиції української лінгводидактики, корені якої сягають козацьких шкіл. Урок словесності може мати дві теми: лінгвістичну і соціокультурну. *Освітньо-виховна мета уроку складається з навчальної, розвивальної, виховної.*

Навчальна (дидактична) мета – це аспект необхідної суми знань з теорії, історії літератури, текстів художніх творів, мовознавства, якої досягають шляхом використання відповідних методів, прийомів на уроці. Навчальну мету оголошують на уроці. Позбавлений навчальної мети урок втрачає сенс, стає неповноцінним. Визначаючись із дидактичною метою, звертають увагу на тему уроку, зміст, завдання, уважно вивчають анотацію програми до теми та програмову рубрику «Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів».

Розвивальну мету розглядають як аспект формування практичних умінь і навичок, наприклад виразно читати текст твору, аналізувати твір у цілому чи його окремі деталі, дотримуючись наукових принципів, поетапності й шляхів; зіставляти твори мистецтва; підвищувати культуру усного й писемного мовлення тощо. Розвивальну мету не оголошують учням. Однак її визначення на підготовчому етапі допомагає логічно й послідовно вибудувати систему розвитку необхідних умінь у процесі ефективного сприйняття навчального матеріалу. Щоб правильно сформулювати цю частину мети уроку,

важливо вивчити програмову рубрику «Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів». *Виховну мету* конкретизують відповідно до навчального матеріалу уроку, змісту художнього твору, що вивчається текстуально чи оглядово.

Обладнанням до уроку слугують словники, фахові газети й журнали; комплекти портретів письменників, ілюстрації до творів; фонотека, фільмотека, відео- й аудіотека; велика розсувна дошка, на якій можна розташувати, записати певну інформацію. Заплановані додаткові засоби підвищують результативність освітньо-виховної мети уроку.

Тема стисло виражає його зміст, епіграф – головну думку. В ролі епіграфа використовують крилаті вислови, поетичні рядки, висловлювання філософів, літературознавців, поетів, мовознавців, політиків тощо. До епіграфа впродовж уроку можна звертатися кілька разів: на початку, коли визначаються завдання уроку; протягом уроку, коли розв'язують завдання; наприкінці, коли підбивають підсумки.

3.1.1. Урок 1. Українська лексикографія як розділ мовознавства про укладання словників

Словник – це всесвіт в алфавітному порядку
Вольтер

Комунікативна розминка. Серед книжкового багатства особливе місце посідають словники як вияв духовних цінностей народу, відображення його мовної культури і національної долі в певну епоху, документознавче свідчення історії. Чи шануються словники в нашій державі? Чи можна отримати повноцінну освіту без звернення до цього інтелектуального наставника і порадника? Обговоріть цю тему у класі.

♦ Охарактеризуйте поняття «словник» на основі вивченого в попередніх класах і поданого далі визначення.

Усвідомлення важливої ролі словника у поширенні культури сприяло бурхливому розвитку лексикографії.

Довідка

ЛЕКСИКОГРАФІЯ (від гр. lexicon – словник, grapho – пишу), словникарство — розділ мовознавства, пов'язаний зі створенням словників та опрацюванням їх теоретичних засад. Відповідно до цього виділяють практичну і теоретичну лексикографію (О. Тараненко)

❖ Лексикографія виконує різні завдання. Серед запропонованих назвіть завдання, які стосуються насамперед лексикографії. Відповідь обґрунтуйте.

- 1) розв'язує важливі проблеми словникової роботи;
- 2) вивчає особливості структури фразеологічних одиниць;
- 3) упорядковує й описує різного роду словникові матеріали;
- 4) досліджує закономірності формування, розвитку і збагачення словникового складу мови від найдавніших часів до сучасного стану;
- 5) задовольняє практичні потреби суспільства у словниках різних типів і різноманітного призначення.

Про завдання яких розділів мовознавства теж згадується у цьому тексті? Назвіть ці розділи мовознавства.

Характерною ознакою сучасної лексикографії є взаємозв'язок філології і культури, адже значна частина культури будь-якого народу реалізується саме через його мову, а мова знаходить відображення насамперед у словнику.

❖ Прокоментуйте таблицю 1. Ознайомтеся зі словниковими статтями, в яких тлумачиться слово *філологія*. Знайдіть відмінності в характеристиці одного й того ж слова у різних джерелах.

Термін «філологія» у словниках

У «Новому тлумачному словнику української мови»	У «Сучасному словнику іншомовних слів»	У «Словнику наголосів»	У «Російсько-українському словнику ділового мовлення»
Філологія, ї, ж 1. Сукупність наук, що вивчають мову й літературу якогось народу; мова та література. Уявіть собі, що у збірнику містяться кілька творів різних авторів і кожен автор пише своїм правописом. Я мало тямлю в філології, проте думаю, що тут щось треба зробити, в чомусь поєнатись (Коцюб.). 2. Факультет вузу, де вивчають ці науки. Скінчивши гімназію в 1875 році, я переїхав до Львова на університет і записався на філологію класичну (Фр.).	Філол'огія [<i>< філо...+гр. logos – слово</i>] – сукупність гуманітарних наукових дисциплін, що вивчають культуру народу, нації, суспільства, відображену в мові та літературі.	філол'огія, гії	Филол'огия

Основними критеріями при створенні словника є обсяг, раціональний спосіб подання словникового матеріалу, швидкий і

зручний пошук потрібного слова. Існує велика кількість словників, які відрізняються способом представлення слова (енциклопедичні, лінгвістичні), часовими межами (історичні, сучасні), представляють різні галузі знань (термінологічні), мають різний обсяг лексики (словники-мінімуми, тезауруси), різний рівень користувачів (для широкого кола читачів, фахівців), різного способу представлення словникового матеріалу (алфавітні, ілюстративні) та ін.

♦ Поміркуйте, як називаються словники, які:

1) подають стислу характеристику предметів, явищ, подій, абстрактних понять, осіб, містять інформацію про різні країни, народи, що їх населяють, та мови, якими вони спілкуються. Зазвичай такі видання включають до реєстру іменники та іменникові словосполучення, указують на наголос та етимологію для іншомовних слів, широко наводять власні назви. Можуть містити мапи, схеми, ілюстрації тощо. До цього лексикографічного жанру належать *енциклопедії, довідники, біографічні, одномовні термінологічні словники*;

2) зосереджують увагу на слові, тлумачать прямі і переносні значення слів, з'ясовують семантичні відношення між словами, відомості про написання, вимову, походження.

♦ Визначте характер названих нижче словників (філологічний, енциклопедичний, багатомовний, одномовний, перекладний, тлумачний, діалектологічний тощо).

- «Українська мова. Енциклопедія» (К., 2007);
- «Словник синонімів української мови» Левка Полюги (К., 2006);
- «Російсько-український словник складної лексики» Святослова Караванського (К., 1998);
- «Орфографічний словник учня» Андрія Бурячка (Т., 1999);
- «Етимологічний словник української мови»/голов.ред. Олександр Мельничук (К., 2006);
- «Російсько-українсько-англійський словник термінів з інформаційних технологій» / ред. Віталій Бабак (К., 2006);
- «Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів» / ред. Світлана Єрмоленко (К., 2001).

♦ **Накресліть схему «Українська лексикографія», яка б об'єднувала всі типи словників.**

♦ **Ознайомтеся з рецензією на «Малу філологічну енциклопедію» Олександра Скопненка і Тетяни Цимбалюк (К.: Довіра, 2007). Яке смислове навантаження назви, структура, призначення, особливості словникової статті?**

...«Мала філологічна енциклопедія», укладена науковими співробітниками найпотужніших лінгвістичних академічних інститутів в Україні – О. І. Скопненком та Т. В. Цимбалюк – сьогодні принаймні частково заповнює лакуну енциклопедичної літератури з питань філології, що доступна і цікава з погляду викладу матеріалу і його обсягу як пересічному читачеві, так і філологу, як десятирічному школяреві, так і сімдесятирічному інтелектуалові. ...

Поза тим, що укладачі «Малої філологічної енциклопедії» позиціонують її як розраховану «на фахівців-філологів, так і на широке коло читачів», слід відзначити глибоку науковість видання, що зумовлено чітким викладом матеріалу лінгвістичного і літературознавчого характеру...Цьому передували та сприяли обізнаність і досвід укладачів енциклопедії, авторів поцінованих і науковою, і культурологічною елітою видань – словника-довідника «Фразеологія перекладів Миколи Лукаша» (К., 2003) та «Сучасного словника іншомовних слів» (К., 2006). Крім того, О. І. Скопненко у співавторстві з Г. П. Півтораком випустили у світ «Білорусько-український словник» (К., 2007), який став помітним явищем в українській лексикографії.

Протягом усього викладу матеріалу, а це близько 1000 статей, витримано виразну послідовність побудови словникових гасел, що охоплює заголовне слово (у алфавітному порядку), у квадратних дужках подано походження з фіксацією мовою-оригіналу і українським тлумаченням, коротке чітке пояснення значення, у більшості випадків – приклади. До того ж важливі терміни і поняття, якими послуговуються укладачі, коментуючи певне слово, виділяються у тексті курсивом, що таким чином нагадує користувачеві про можливість скористатися енциклопедією для повнішого розкриття інформації. Цей тип висвітлення матеріалу дозволяє отримати у стислому вигляді доволі ґрунтовні систематизовані відомості з певного розділу філології.

Напр. АВТОНІМ [< грец. autos – сам і онута – ім'я, назва] – справжнє ім'я автора твору, який підписує власні твори псевдонімом. Напр.: А. Панаса Мирного – Панас Рудченко, Лесі Українки – Лариса Косач, Олександра Олеся – Олександр Кандиба (с. 8).

Особлива увага приділена в «Малій філологічній енциклопедії» джерелознавству, зокрема пам'яткам української мови, що є незаперечним і філологічним, і культурним надбанням нації, і дозволяє осягати потенційному користувачеві глибину і давність українства. Важливим позитивом Малої філологічної енциклопедії слід відзначити добротний стиль, що відповідає всім вимогам енциклопедичного викладу матеріалу і визначається об'єктивністю, точністю, стислістю, не засмічений псевдонауковістю, превалює вмотивованість кожного обґрунтування і прикладу (О.Михальчук).

❖ Заповніть таблицю .

Основні типи лінгвістичних словників

Тлумачний	це словник, у якому пояснюється...
Орфографічний словник	
Словник наголосів	
Етимологічний словник	
Словник іншомовних слів	
Фразеологічний словник	
Термінологічний словник	
Діалектний словник	
Морфемний словник	
Словник власних імен	
Словник синонімів	
Словник антонімів	
Словник паронімів	
Словник омонімів	
Словник мови окремих письменників	

❖ Прочитайте текст. З'ясуйте його тему та основну думку. Якими моральними якостями, на вашу думку, повинен володіти вчитель? З'ясуйте значення виділених слів за тлумачним словником

і словником іншомовних слів. Поставте наголоси у підкреслених словах.

Особистість українського вченого, а особливо педагога-філолога має відзначатися українською **елітарністю**. Це поняття не легко піддається **дефініції**, особливо в країні, що має перервану і слабку традицію державності і тих суспільних верств, що державою коронувалися б як еліта. Але тим не менше живе в народі, серед її **інтелігенції** досить стійке уявлення про еліту як освічених, духовно й культурно просвітлених особистостей з високими ідеалами і благородними діяннями на користь суспільно-громадських інтересів українського народу. Лицарями українського духу і суперелітою називають **гетьманів** Івана Виговського, Петра Дорошенка, Івана Мазепу, поетів Тараса Шевченка та Івана Франка, учених Володимира Вернадського і Агатангела Кримського, Павла Чубинського та багатьох інших. Сотні тисяч елітарного українства брали участь у визвольних змаганнях під гаслом «Здобудемо Українську державу або загинемо у боротьбі за неї!» Сотні тисяч, а може й мільйони правдивих душ приносили їй славу у різних сферах науки, техніки, мистецтва, жертвно, самовіддано працюючи...

Нам треба чітко зрозуміти, що ні в якому разі ми не можемо, не маємо права втрачати самих себе, зраджувати тисячолітню іпостась народу, відмовляючись від українства. Будучи національними, цінності української культурної традиції, як і будь-якого іншого народу, за змістом збігаються із загальнолюдськими. Тому якщо йдеться про повернення до фундаментальних цінностей, маємо на увазі відродження й освоєння нашої культури й одночасно – усього культурного багатства, створеного людством. Це основне джерело моральності, приєднання до якого повинно стати основним змістом навчально-виховного процесу у школі (Л.Мацько).

Головне місце серед лексикографічних праць національної мови посідає тлумачний словник. Призначення цього різновиду одномовних словників – опис значень слів, їх граматичні характеристики, стилістичне забарвлення слів, приклади використання слів у літературній мові.

♪ Користуючись тлумачним словником, укладіть словникові статті до слів *професія, школа. учитель.*

Довідка:

Словникова стаття повинна містити визначення та інформацію про:

- належність слова до певного граматичного класу та відповідні характеристики;
- словотвірний потенціал слова і його зв'язки з іншими граматичними класами;
- наявність у слові семантичного інваріанту, а значить, про те, що це слово існує не саме по собі, а в оточенні інших слів із тим же семантичним ядром;
- входження слова до певного ряду слів, близьких, а інколи й однакових за значенням.

Останні десятиліття хвиля іншомовних запозичень заповнила українськомовне середовище. Одні дослідники виправдовують їх потребу, інші ж – вважають надлишковими елементами в рідній мові. Яка ваша думка стосовно таких слів?

📌 Перекладіть подані слова українською мовою. Які словники варто взяти до уваги, щоб пояснити їх значення, правопис, наголос? Виберіть з довідки пояснення до поданих запозичень. Перевірте за допомогою відповідних словників.

Ремикс, инаугурация, саммит, фристайл, римейк, хай-тек, месидж, спичрайтер, пиар, лейбл, ньюзмейкер, кутурье, интернет

Довідка

Зустріч на найвищому рівні; товарна етикетка з фірмовим знаком; новий варіант, переробка старої мелодії, пісні; фігурне катання на лижах; офіційний вступ на посаду президента країни; замість секретар-референт; герой, редактор новин; пропаганда; сучасні /новітні технології; чи знакове повідомлення; переробка; модельєр модного одягу.

📌 Прочитайте текст. Які назви молодіжного одягу вам відомі? З яких мов частіше за все приходять такі слова? Випишіть з тексту слова, які вступають в синонімічні, омонімічні зв'язки. Поясніть значення таких слів.

Кінець XX ст. – початок XXI століття характеризується зростаючою інтенсивністю індустрії молодіжної моди і водночас появою лексики, що позначає новий одяг: *джинси*, *шузи*, *юбка-труба*, *юбка-xip*. Традиційними залишаються запозичення з французької мови, наприклад: *blʒz* 'блузка', *mandzsetta* 'манжета', *pelerin* 'пелерина', *triky* 'майка', *кутюрє* 'модельєр від *кутюр* - *haute couture* 'висока мода'. З польської мови фіксуємо такі лексеми, як *пан'чохи*, *па'ц'орки*, *кра'ватка*, *куртка*, з німецької мови - *gallŭr* 'комір', *zokni*, *fuszekli*

'шкарпетки', *zaky* 'піджак', *lajbi*, *pruszlik* 'жилет'; фартух; із італійської: *jamby* 'берет', *maskara* 'маскарадний костюм'.

З 90-их років ХХ спостерігаємо активізацію прямих запозичень із англійської мови (*светр*, *джерсер*, *пуловер/пулувер/полувер*; *жаргонови* *номени джуд* – 'куртка', *дреси* 'одяг'; *szvetter* 'кофта', *dressz* 'купальник; майка', *dzseki* 'куртка', *lemberdzsek* 'коротка куртка під пасок', *leggings* (гамаші, що обтягують колготки до щиколотки) та ін.

Цікава історія деяких лексем. Номен *лосини* зі значенням 'різновид жіночих штанів із трикотажу або синтетичного матеріалу, які щільно облягають тіло' функціонував спочатку в мові кравців зі значенням "зі шкіри лося", "чоловічі". На зміну популярним повсякденним *джінсам* (англ. *Jeans*, штани традиційно пошиті з цупкої бавовняної тканини, вельвету) вже прийшли так звані *стречі*, тобто джинси, виготовлені з тканини, в якій, окрім бавовняної нитки, ще є еластична нитка, яка дозволяє джинсам легко розтягуватися.

Однак, не всі запозичення є виправданими. Це стосується, зокрема, і номена *легінси* 'рейтузи до щиколоток або колін, які щільно облягають тіло', оскільки словники вже фіксують запозичені назви *бриджі*, *лосини*.

Виділяємо і явище омонімії. Лексема *топ*, наприклад, є омонімом до слів зі значенням стукіт, топ [голл. *top*] - верхній кінець щогла, топ [англ. *top* – верх] - найбільш популярний, модний твір, річ.; дівочий одяг у вигляді короткої легкої кофтинки на бретельках.

Отже, сучасна лексика тематичної групи «молодіжний одяг» характеризується як відкрита полісистема, що в основному поповнюється за рахунок запозичень (О.Семенов).

Своєрідною школою прилучення до таємниць мови й лінгвістичної науки можна назвати науково-дослідницький пошук у словнику, в якому подаються основні відомості про походження слів. Такий проект започаткував авторський колектив під керівництвом відомого мовознавця Олександра Савича Мельничука. Тепер цю важливу справу продовжує академік Віталій Григорович Складенко. Уже видано п'ять томів такого словника. **Як називається такий словник?**

♪ Прочитайте текст. Чи погоджуєтеся ви з припущенням авторки? Відповідь підтвердіть власними пошуками в

етимологічних словниках. Поясніть значення підкреслених слів, звернувшись до відповідних лінгвістичних словників.

Мабуть, найархаїчнішою назвою обрядового хліба є бублик. Походження слова губиться в часах індоєвропейської мовної спільності. Так, в давньоіндійській мові йому відповідає слово, що означає "диск, кружок, куля, ядро, півкуля". В інших мовах знаходимо такі слова: дзига, булька, кулька, дощова бальбушка. Цікавим є порівняння слова бублик з литовським *bamba* - "пуп", *bambalas* - "карапуз, крихітка", що вірогідно вказує на давній зв'язок бублика з дитиною. Можливо, це були не тільки смачні гостинці для дітей, Але й спеціальна їжа для немовлят, в яких ріжуться зубки. З бубликом пов'язані й народні приказки та примовки для дітей: "Дітям казка, а мені бубликів в'язка", "Чудний, як бублик: кругом об'їси, а в середині нема нічого" (Г.Печерна).

♪ Діалектизми допомагають осмислити світ народної культури, заглибитися у філософсько-психологічну мудрість традиційного світогляду, в ментальність, "закодовану" в мовленні жителів різних регіонів України. На основі етимологічних, діалектних словників поясніть значення виділених слів у тексті. Укладіть словничок тесту. Охарактеризуйте фонетичні, морфологічні і синтаксичні особливості поданої говірки.

Як колись одягалися

[було́ také йак сукóнка / но воні́ були рóбл'ан'і на вирстáті такі́м / то снувáли ниткáми / а проробл'áли воўноўйу / чиєрвоно'йу і чо'рнойу / такі́миє паскáми // то йа зна́йу ше йак ма́ли // то йа йі́йі ни носі́ла / но йа зна́йу жи були та́кі /о/ на зúму ма'ли та́кі каба́ти / зви́ча́йн'і / во / так йак типéрка / чи чо́рні чи йак'і зашпи́ел'алиса тий ус'о // а мушчúни тако́ш / йа уже тогó ни памн'ата́йу / но вогору́ли тако́ш / та́кі / ма'ли воўн'ан'і холо́шні називáли йі́х // о // солóмл'ані капи́елу́хи та́кі пле́лу //](записано в с.Краснопілля Збаразького р-ну Тернопільської обл.).

♪ Ознайомтеся з анотацією на словник «Український жаргон», який уклала Леся Ставицька (К., 2005). Яка мета такого словника? Як ваше ставлення до жаргонних стилів спілкування? Прочитайте словникові статті такого словника на вибір. Поміркуйте, що впливає на розвиток молодіжного сленгу сьогодні? Випишіть із тексту підкреслені слова і провідмінійте.

У словнику зібрано сучасну жаргонну лексику різнотипного соціального вживання, що поповнила (жаргонізовану) розмовну мову. Словник розкриває значення слова, подає його соціальну і стилістичну характеристику, а також короткий етимологічний коментар. Загалом словник містить понад 4066 слів і 656 стійких словосполучень.

За джерельну базу словника правила тексти художньої літератури, засобів масової інформації, наукових видань, зразки розмовної мови, що віддзеркалюють особливості українського жаргоновживання кінця ХХ – початку ХХІ століття.

Словника адресовано найширшій читацькій аудиторії; його можуть використати філологи, письменники, працівники видавництв, перекладачі-соціологи.

Рефлексія й самоперевірка

♦ Дайте відповіді на запитання. Переробіть їх на тестові завдання, використовуючи матеріал теми.

- Які завдання лексикографії?
- Які відмінності між енциклопедичними і лінгвістичними словниками?
- Які словники відносять до одномовних?
- У чому виявляється членованість тексту?
- З'ясуйте, фрагменти яких словників подано нижче. Які мовні норми репрезентує певний фрагмент і відповідний словник?

1.

ФІЛОЛОГ, СЛОВЕСНИК. – Вона молодець. Універсал. На тому тижні заміняла математика, тепер фізика, хоч сама філолог (В.Кучер); Без знання мови не можна стати високоосвіченою людиною, не лише фахівцем-словесником, а й інженером, агрономом, біохіміком (з журналу).

2.

д'очечка, ки

доч'иста і д'очиста, присл. (до повної чистот'и)

доч'истити, -чищу, -чистиш

доч'итаний, -на, -не

доч'итувати, -читую, -читуєш

3.

ПР'ОБА (спр'оба) ПЕР'А. Перші ранні твори письменника. – **Пр'оба пер'а.**

ПРОБИВ'АТИ (проб'ити) СОБ'І ДОР'ОГУ (шлях). Добиватися успіху у бажаній справі. – **Пробив'ать (проб'ить) себ'е дор'огу (путь).**

ПР'ОБНИЙ (спробний) К'АМІНЬ. Суть, основна якість, властивість і т. ін. кого-небудь, чого-небудь. – **Пробный камень.**

Тема для розмови

У 2007 року в Києві в першому в Україні спеціалізованому магазині "Словники-Самобранки" відбулося Свято українського словника. Відомі видавництва запропонували широкому загалу користувачів розмаїте коло словників серії "Від А до Я", "Бібліотека фахівця", "Nota bene!", "Трансформація гуманітарної освіти в Україні", "In Юре" та ін. З якими словниками ви хотіли познайомитися на святі? Підготуйте рекламу такого словника.

Завдання додому

Український мовознавець Віталій Жайворонок присвятив свій словник-довідник «Знаки української етнокультури» (К., 2006) синам, а епіграфом до словника взяв таке прислів'я «Сказане чітко, збудоване кріпко переживе віки». Прокоментуйте народну мудрість, орієнтуючись на довідку та словникову статтю цього словника.

Слово – 1) (зменшено-пестливі) – **слівц'е, словц'е, слов'ечко, слов'ечечко, сл'овонько**) мовна одиниця як вираження поняття про ту чи ту реалію об'єктивного світу; також мова, мовлення або висловлення, фраза; споконвіку людина вірила в чудодійну силу слова....; віра в матеріалізацію слова збереглася й до сьогодні, бо саме в ній тримається віра в замовляння, побажання, прокляття (вимовити слово, що називає річ, рівнозначне її виликанню чи творенню); кажуть «Добре слово дорожче багатства»....відгомін віри у силу слова залишився у вітаннях і побажаннях (на зразок «Щоб вашим дітям щастя на кожному пальці сиділо, щоб воно вам усім у ваші двері не вміщалося», «Щоб тебе добра година знала»; ...зцілющу силу слова проповідує і церква, бо в Біблії сказано: «Воно Слово в Бога було на початку. І життя було в Нім...; (з великої літери) **Сл'ово Б'оже** див. **Б'іблія**.

Довідка

Знаки етнокультури – українська лексика, яка коментується та ілюструється фольклорними контекстами, а також цитатами з класичної художньої та літописної літератури.

3.1.2. Урок 2. З історії лексикографії

Словники – це музеї слів
С. Пушик

Комунікативна розминка

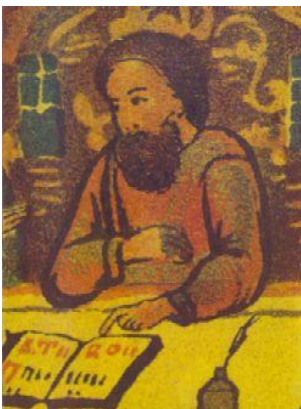
Готуючи словник, важливо зрозуміти виклик часу. Однак це дається не всім. Сьогодні зростає особистісна складова словника, роль словникаря як **суспільно орієнтованого вченого і державника**. Сучасний лексикограф повинен мати фундаментальну підготовку, шанобливо ставитися до кожної мови і діалекту. Але насамперед – це особистість патріотична, яка боліє болем Вітчизни.

Якими рисами, на вашу думку, має володіти вчений, котрий укладає словник? Обговоріть цю проблему у класі.

Словникова справа в Україні має давні традиції. Уже у XIII ст. з'явилися Азбуковники для з'ясування Біблії (укладені в поазбучному порядку) та Алфавіти (значення слова іншомовного походження). Це були своєрідні історичні, географічні, зоологічні, граматичні енциклопедії. У часи Київської Русі були укладені невеликі рукописні словники, а у другій половині XV ст. – друковані двомовні перекладні словники, в яких передавалися «простою мовою» церковнослов'янські слова. Першим українським друкованим словником є церковнослов'янсько-український словник Лаврентія Зизанія.

📌 Підготуйте і проведіть анкетування серед однокласників «Твоє ставлення до словника»

📌 Прочитайте текст. Відомий мовознавець Василь Німчук розповідає про одного з українських культурних і наукових діячів XVI — XVII ст. Лаврентія Зизанія. Яким ви уявляєте давнього словникаря? Які праці він написав? Чому поради перекладача є корисними і сьогодні?

Відомий український мовознавець, педагог, письменник і церковний діяч Лаврентій Зизаній (Тустановський) жив у XVI ст. в Галичині.

У школах він викладав церковнослов'янську, або, як її тоді називали, словенську мову. У 1596 р. у Вільні видав граматику

церковнослов'янської мови під назвою «Грамматіка словенска» та перший друкований буквар словенської мови, разом з яким був поданий церковнослов'янсько-український словник «Лексис».

Реєстр «Лексису» Л. Зизанія налічує 1061 слово церковнослов'янської мови. Це в основному загальні назви. Слова реєстру взяті з перекладів різноманітних культових і деяких світських книг.

Л. Зизаній розташував реєстрові слова в такому алфавітному порядку: А, Б, В, Г, Д, Є, Ж, З, І, И, К, Л, М, Н, О (разом з Оу, тобто У), П, Р, С, Т, Ф, Х, Ω, Ц, Ч, Ш, Щ, Ю, Я, V, що нагадує дещо послідовність літер у грецькому алфавіті. Автор дотримується алфавіту тільки щодо початкової літери...

⚡ На вік без розрізнення статі у різний час указували і такі слова: дьтьскъ - "дитина, хлопчик", чадо - "дитина", говірк. робяте - "дитина". У "Лексиконі" Памви Беринди зафіксоване слова "отроча", що пояснюється таким чином: *дитя, немовятко, дитятко, пеленчатко* (ці слова означали період життя дитини з моменту народження до року). Є в цьому словнику і слова з досить "примхливою" вдачею. Знайдіть серед поданих з "Лексикону" таке слово і поясніть за допомогою етимологічного словника його походження.

юность, мѡлодо(с)[ть]

юно́ша, па́рубо(к) младе́нецъ.

юно́ша младе́ц(ъ).

юно́та, мѡлодо(с)[ть],

юно́т(ъ)ка, младо́дица.

⚡ Лексикограф ХVІІ ст. Памво Беринда у передмові до свого словника писав, що його праця «у пото(м)ны(х) в(ъ)дачност(ъ) ѡ(т)несетъ». Чи справдилися ці заповіді? Прочитайте текст. Складіть портрет словникаря: освіта, професійні уподобання. Поміркуйте, чому виникла потреба в такому поважному словнику на 475 сторінок, який передбачав пояснення простою українською мовою церковнослов'янських слів та різних власних імен. Що нового містив цей словник порівняно зі словником Лаврентія Зизанія? Випишіть і прокоментуйте значення підкреслених слів. Чи

наявні ці слова у «Словарі української мови» Бориса Грінченка? Якщо так, то з яким значенням вони уживаються?

Документальних даних про рік і місце народження Памви Беринди немає. ...можна припустити, що народився не раніше 50-х і не пізніше 70-х років XVI ст... Помер Памво Беринда 23 (за старим стилем — 13) липня 1632 р. ...світським ім'ям Беринди було *Павло (Павелъ)*. При постриженні в ченці Павло Беринда прийняв ім'я *Памво*.

Немає документальних даних і про національність Памви Беринди... час від часу зустрічаються твердження, що Беринда був родом з Молдавії чи навіть з Румунії, ...напевно, був українцем, бо в Галичині й Буковині багато українських сімей з таким прізвищем...

Сучасники називали його «людиною вченою». Крім української мови, Беринда добре знав церковнослов'янську, старогрецьку, латинську і польську мови.

Укладений Памвою Бериндою **«Лексіконъ славенорѡсскій и именъ Тлъкованіє»**, надрукований коштом автора в Києво-Печерській

лаврі, вийшов у світ в 1627 р. Це результат майже тридцятирічної старанної праці вченого-лексикографа.

Поява перекладного словника типу «Лексикона» Памви Беринди була викликана потребами культурного життя XVI — XVII ст.

Сторінка словника «Лексіконъ славенорѡсскій и именъ Тлъкованіє» Памви Беринди

У XVI — XVII ст. у ...школах не тільки викладали ряд дисциплін церковнослов'янською мовою, а й вивчали її як предмет. Але для широкого кола читачів багато форм і слів церковнослов'янської мови були незрозумілими.

Перекладний церковнослов'янсько-український словник був необхідний не тільки викладачам та учням братських шкіл, а й широким колам читачів... Хоч «Лексис» Зизанія і відіграв велику роль, він не міг повністю задовольнити потреби у перекладному словнику. Необхідно було укласти значно повніший словник... на матеріалах, зібраних в

основному самим автором з різних писаних церковнослов'янською мовою книг, рукописних і друківаних.

«Лексикон» Беринди налічує близько 7000 словникових статей.

Реєстрове слово перекладається одним або кількома близькими відповідниками. Наприклад: **красота**: оздоба; **кто**: хто; **лѣто**: время, рокъ, часъ, годъ, годище.

У деяких випадках після реєстрового слова йде тлумачення...: **птенець**: дитя кожного птаха, **люботрудіє**: pracowitosť, коханьєса в(ъ) праці .

Словник Беринди є важливим джерелом вивчення словникового складу української мови XVII ст., її синоніміки, засобів словотвору. (За В.Німчуком).

У словнику Бориса Грінченка наведено вживані й сьогодні в окремих місцевостях такі слова: *матінкувати, матеркувати, безматній, Головата мати, старша мати, пані-матка*. Прокоментуйте їх значення, звернувшись до відомої лексикографічної праці початку XX ст. «Словарь української мови».

Уявімо, що до участі в конференції запросили тебе і твоїх однокласників. Підготуйте невеличкий виступ, користуючись довідкою, а також інформацією з енциклопедії «Українська мова», що вміщена в Інтернеті (<http://litopys.org.ua/ukrmova/um170.htm>)

Готуючи текст виступу, дайте відповіді на такі питання:

1. Який загальний обсяг словника?
2. Скільки років, хто і з яких джерел збирав матеріал до словника?
3. Чи є серед збирачів відомі письменники?
4. У чому цінність лексикографічної праці?
5. Борис Грінченко - упорядник чи автор Словника?

Довідка

Чотиритомний “Словарь української мови” (1907–1909 рр.), зібраний редакцією “Киевская старина” та упорядкований Борисом Грінченком, фіксує народнорозмовну і фольклорну мову, зібрану з різноманітних етнографічних джерел. У Словнику зібрана лексика, що широко використовувалася Т.Шевченком. І.Котляревським, М.Коцюбинським, Панасом Мирним, Лесею Українкою та іншими майстрами української словесності XIX - початку XX століття.

Словник складався 46 літ (1861-1907). Загальний обсяг слів - 68 тисяч. Матеріали Словника збирали упродовж тривалого часу відомі українські вчені, письменники, культурні діячі Г.Барвінок, М.Костомаров, М.Номис, І.Манжура, М.Лисенко, К.Михальчук, О.Русов, П.Житецький. І.Нечуй-Левицький, Д.Яворницький.

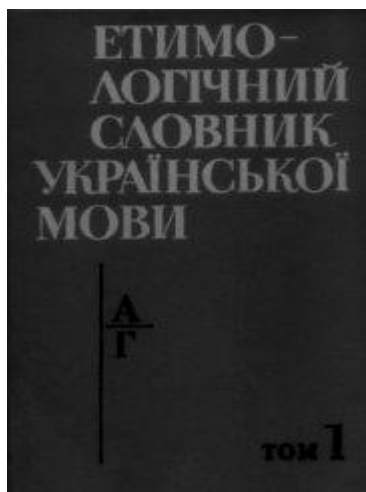
Це словник тлумачно-перекладний. Оригінальність його в тому, що український реєстр слів подається супроводжуючись ілюстративним матеріалом, з перекладом російською мовою. Широко представлена українська фразеологія, часто з поясненням її походження. У тих випадках, коли не виявлено російського відповідника, з тлумаченням російською мовою. Подає багато слів з літерою ґ.

Російська Академія наук на підставі рецензії академіка О.О.Шахматова присудила Б.Грінченкові у 1905 році другу премію М.Костомарова за кращу українську лексикографічну працю.

❖ Прокоментуйте міркування відомого українського лексикографа, автора «Морфемного словника» Левка Полюги. Які типи словників на сьогодні розвиваються? Які успіхи термінологічної лексикографії?

...у минулому українське словництво виконувало важливі лінгвістичні та етнічні завдання, а на теперішньому етапі українські лексикони перш за все стали прикметою державотворчих процесів ...Протягом десятиліття Незалежності України вийшло 466 словників лише термінологічного типу з різноманітних галузей знань, виробництва, культури. Поява таких праць – це вияв патріотичного ентузіазму самих авторів, свідчення великої працездатності цих людей, бажання усталити українські термінологічні системи, забезпечити українській мові якнайширші сфери розвитку в Україні та у світовому просторі в галузях міжнародних відносин, політики, торгівлі, економіки, освіти та культури.

Історія певних слів та дані споріднених мов наводяться у спеціальних *етимологічних* словниках.

Етимологічний словник української мови у семи томах (Київ, 1982 -2006).

Словник подає етимологію і характеризує стан етимологічної розробки усіх зафіксованих у XIX–XX ст. слів української мови та її **діалектів** за винятком найрегулярніше утворюваних похідних форм, застарілих слів та вузькофахових термінів іншомовного походження.

◊ **Укладіть словотвірні ланцюжки слів думати, мислити, гадати. З різних лінгвістичних словників (тлумачного, етимологічного та ін.) випишіть словникові статті до цих слів.**

Цікаво знати

Етимологія слів *думати, мислити* залишається до кінця не з'ясованою. Слово *гадати* найімовірніше пов'язане з *год* («рік») та *годити* («вгодити»), а також зі спільнокореневими словами в індоєвропейських мовах зі значенням «думати, припускати, знаходити».

◊ **Прочитайте вірш. Що вам відомо про місто Глухів? Поясніть за етимологічним словником значення слова *комонник*. На які питання відповідають підкреслені слова? Яке фонетичне чи історичне явище зафіксоване у виділеному слові?**

Не було тут пусто, ані голо,
то вважається не без підстав,
що через глухі ліси навколо
Глухів назву Глухова дістав.

Може, Глух, комонник з одчайдухів
хутір заснував, де глуш була.
- Чий це хутір? – говорили. – Глухів! –
назва ця й на місто перейшла.

Вміли тут журитись й веселитись,
і сказати ворогові зась.

І гетьманська тут була столиця,
але назва Глухів збереглась.

Шанували корінь, цінували,
не шукаючи на сонці плям.
І ні разу місто не назвали
ні одного гетьмана ім'ям.

В скромній назві, в ріднім звичнім слові,
відчуваючи праглибину,
предки нам дають урок любові,
як нам цінувати давнину

(Д.Білоус «Глухів»).

*Глухів - районний центр Сумської області. У XVIII столітті – гетьманська столиця України.

♦ За фразеологічними словниками дізнайтеся про значення таких крилатих висловів

гордіїв вузол, дамоклів меч, сізіфова праця, дем 'янова юшка, крокодилячі сльози, авгієві стайні, езопівська мова, прокрустове ложе.

Укладіть три словникові статті (на вибір) за зразком

Вислів "Каїнова печать" ("Каїнове тавро") вживається як синонім до вислову "тавро зрадника":

— ... Та горе тобі, якщо ти ухилишся від заклику, — лиховісно закричала стара, наступаючи на Найдю і блискаючи палаючими очима, — ганьба впаде на твою голову, печать Каїнова ляже на виду твоєму (М. Старицький).

До вашої бібліотеки

Коваль А. П. Спочатку було Слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові. — К.: Либідь, 2001. - 312с.

Крилаті вислови у цьому виданні подаються не в алфавітному порядку, а в такій послідовності, в якій вони вжиті у Біблії, так що читач матиме змогу уявити, як побудовано Біблію, яким є зміст і стиль викладу кожної частини. У висловах фіксуються зміни у змісті й формі, які відбулися за час їх існування в українській мові; усі наявні значення висловів ілюструються цитатами з творів українських письменників.

Для широкого кола читачів, не байдужих до мовного багатства.

Алла Петрівна Коваль (1923) -доктор філологічних наук, професор, автор наукових та науково-популярних праць з історії української мови, стилістики, культури мови, зокрема книг «Слово про слово» (1986), «Життя і пригоди імен» (1988), «Знайомі незнайомці: Походження назв поселень України» (2001).

За допомогою суфіксів **-івськ- (-ївськ-), -инськ- (-їнськ-)** утворюються прикметники (відносного або якісного розряду) також від іменників — власних назв, що входять до складу назв, які за змістом дорівнюють словосполучкам «імені когось», «пам'яті когось»: *Нобелівська премія, Франківська кімната, Шевченківська премія.*

♦ Продовжіть цей ряд, з'ясуйте спосіб творення таких слів, особливості написання і причини їх появи. За якими словниками можна перевірити значення таких слів?

◇ **Заповніть** таблицю, записавши в одну колонку слова, що виступають словотвірними синонімами, у другу - паронімами. Перевірте за словником паронімів. Укладіть словникову статтю до пари *ефектний – ефективний*.

Зразок:

словотвірні синоніми	пароніми
виноградний - виноградовий	вільний - вольовий

Судний – судовий; безвинний – невинний; безкорисний – некорисний; індукційний – індуктивний; музичний – музикальний, ефектний – ефективний; парубоцький – парубочий, погідний – погожий, мідний – мідяний, рутовий – рутяний, тигровий – тигрячий; терплячий – терпеливий, гранястий – гранчатий – гранчастий; емоційний – емоціональний; меланхолійний – меланхолічний; борщовий – борщевий; гарнесенький – гарнісінький – гарнюсінький; вечірній – вечоровий; зеленкуватий – зеленкавий; щербатий – щерблений; дівчачий – дівочий.

Активно вживаними в українській мові є такі моделі словотвірної синонімії прикметників:

іменникова основа + **-н- і -ов-**; **-н- і -ив-(-лив-)**; **-ат- і -ист-**; **-ат-, -ист- і -уват-**; **-н- і -ськ-**; **-ов- і -ськ- (-івськ-)**; **-ськ-(-цьк-)** і **-ий**; **-н- і -ий**; **-н- і -ан-**; **-ов-(-ев-) і -ан-**; **-ов-(-ев-) і -ач-**; **-ин- і -ач-** (*архетипний – архетиповий, оманний – оманливий, біблійний – біблійський (біблейський), банковий – банківський*);

прикметникова основа + **-есеньк-, -усіньк-, -ісіньк-, -іськ-, -ісічк-; -еньк-, -оньк-; -уч-, -ущ-, -ач-, -ащ-** (*теплісінький – тепліський – теплісічкий; слабенький – слабонький; злючий – злющий, добрячий – добрящий, важенький – важкенський*);

дієслівна основа + **-н- і -ив-(-лив-)**; **-уч- і -лив-**; **-к- і -лив-** (*облесний – облесливий, п'янкий – п'янливий, скрипучий – скрипливий*).

Серед прикметникових словотвірних синонімів типовими для української мови є пари з префіксами **без-** і **не-** (*безграмотний – неграмотний*), **по-** і **після-** (*повоєнний – післявоєнний*), **якнай-** і **щонай-** (*якнайповніший – щонайповніший*), **проти-** й **анти-** (*протівірусний – антивірусний*), **не-** й **а-** (*несиметричний – асиметричний*).

♦ У «Словнику епітетів української мови» за редакцією Світлани Єрмоленко до слова *день* наводиться значна кількість епітетів: *погожий, дзвінкий, сльотавий, тьмянний* та ін. Наведіть власні приклади епітетів або випишіть із запропонованого словника. На вашу думку, чому стільки епітетів придумали українці? Від чого це залежить?

♦ Які із словників допомагають вам визначитися у виборі правильної форми слова, коли ви пишете твір, реферат? Підготуйте презентацію свого улюбленого словника

♦ Прочитайте словникову статтю, яку пропонують укладачі електронного посібника-довідника «Культура мови на щодень». Яка мета такої статті? Як вона вибудована? Яку важливу інформацію подає? Яку роль відіграють виділення слів?

Складіть речення з поданими словами, враховуючи їхній зміст.

Випишіть з поданого довідника п'ять словникових статей, які вас найбільше зацікавили.

КОМУНІКАБЕЛЬНИЙ — КОМУНІКАТИВНИЙ — КОМУНІКАЦІЙНИЙ.

Слово *комунікабельний* належить до запозичень 70—80-х років ХХ ст.; воно не потрапило до 11-томного Словника української мови, проте активно функціонує в засобах масової інформації та художній літературі. Прикметник *комунікабельний* служить переважно для характеристики людини, з якою легко спілкуватися, мати ділові стосунки, яка легко встановлює контакти і зв'язки. Останнім часом спостерігається тенденція перенесення цієї ознаки і на характеристику часу, епохи: *У комунікабельному ХХ віці ми стикаємося з ситуацією, коли люди гостро відчують недостатність спілкування (з газ.).*

Іменник *комунікабельність*, відповідно, означає «здатність до комунікації, спілкування». Близьким до нього є власне українське *товариськість*: *Ользі Яківні [Кусенко, народній артистці СРСР] з її темпераментом душевності, комунікабельності завжди найближчими були образи сучасниць (з газ.).*

Очевидно, легкому засвоєнню слова і швидкому його поширенню сприяло те, що в українській мові існували й інші запозичення, які мають той самий латинський корінь (*communis* «з'єдную»). Так, *комунікація*

вживається у двох варіантах: «шляхи сполучення, лінії зв'язку і т. ін.» та «спілкування, зв'язок» (для передавання певної інформації): *Ріки були зручними **комунікаціями**, що сприяло розвитку торговельних зв'язків; Слово — важлива одиниця мовної **комунікації** (з підр.).*

Прикметник *комунікаційний* має значення «який стосується комунікації — шляхів сполучення, транспорту, ліній зв'язку тощо»: *Зміна поїзда раптом вибила пасажирів з цих гадок, викинувши з маленької локальної залізниці на велику **комунікаційну** артерію* (М. Грушевський).

Інше значення має прикметник *комунікативний* «який стосується комунікації як спілкування, інформації»: ***Комунікативна** функція мовлення* (з підр.).

♀ Перекладіть словосполучення. Зверіть увагу, що російським конструкціям з прийменником *по* в українській мові відповідають сполучення з прийменниками *по, за, з, на, у(в), для, через*. Перевірте правильність перекладу за допомогою словника.

Товарищ по школе; дежурный по вокзалу; экономист по образованию; по многим причинам; исследование по физике; похожий по вкусу; называть по имени и по отчеству; по всем правилам; по выходным дням; старший по возрасту.

У словосполученнях із прийменниками виявляється національна специфіка мови. Так, щоб висловити мету дії, в українській мові треба вживати конструкції з прийменником *по*: *піти по воду* (а не *за водою*, бо цей зворот означає *услід*, як *піти за сестрою*); щоб означити вид діяльності, усталилося вживання прийменника *з*, а не *по*: *майстер спорту з веслування, заступник директора з навчальної частини* та ін.

Прийменники можуть істотно впливати на зміст цілого вислову, а іноді робити його діаметрально протилежним: *до — після: з'явитися до опівночі — з'явитися після опівночі; за — проти: виступати за брата — виступати проти брата; на — з: прийти на нараду — прийти з наради*.

♀ Зверніться до тлумачного словника української мови. Чи пояснюються в ньому вигук і звуконаслідування? Думку обґрунтуйте.

♀ Проаналізуйте один з термінологічних словників на вибір: структуру, обсяг, особливості словникової статті

Вагомим внеском у розвиток українського мовознавства і свідченням його досягнень стала енциклопедія «Українська мова» (К.,

2000), створена колективом учених Інституту мовознавства імені Олександра Потебні та Інституту української мови НАН України. Електронний варіант праці подано на сайті <http://litopys.org.ua/ukrmova/um170.htm>.

📌 Прочитайте передмову, запишіть анотацію до видання, випишіть словникову статтю (про видатних людей нашої держави) і дайте відповіді на питання: що нового ви дізналися про енциклопедію «Українська мова»; яка важлива інформація подається у передмові; яка структура книги, чи словникова стаття має свого автора; чи наявна інформація про мовознавців і письменників.

📌 До визначних українців належить *Марія Заньковецька*. Якою діяльністю уславила своє ім'я *Марія Заньковецька*? З якого словника чи енциклопедії ви можете дізнатися про все це. Охарактеризуйте тип словника, словник, яким ви користувалися, готуючи словникову статтю; коротко викладіть зміст словникової статті

📌 Користуючись відповідними словниками, виявіть спільне та відмінне у значеннях слів: батько – тато - отець; братерський, братній, братський.

📌 До поданих слів доберіть слова з протилежним значенням. Поясніть, яке значення покладене в основу антонімії, спосіб її вираження, морфологічне вираження антонімів. З кількома антонімічними парами складіть речення. За потреби скористайтесь «Словником антонімів» Л.М.Полюги.

Смачний, любий, делікатний, одноманітний, буденний, боязкий, оптимістичний, відвертий, усюди, мілко, важко, темно, далеко, спочатку, несподівано, аналіз, альтруїст, добро, ствердження, чистота, спокій, різниця, віддаляти, захищати, опускати, навмання.

📌 Окресліть спектр значень слова "лад". За допомогою відповідного словника з'ясуйте значення фразеологічних зворотів. Складіть текст, використовуючи подані вище сполуки

іти на лад, не в ладах бути, не в лад, ні ладу ні складу, на всі лади, на один лад, на свій лад, виходити з ладу, виводити з ладу, ставати до ладу.

❖ Утворіть словосполучення, дібравши зі слів, поданих у дужках, відповідне за змістом до наведених паронімів. Скориставшись «Словником паронімів української мови» Д. Г. Гринчишина і О.А.Сербенської, з'ясуйте значення паронімів:

Опанувати, запанувати (матеріал, в душі); прощати, прощатись (з другом, образу); відрізняти, розрізняти (звуки, звук від літери); відчитати, прочитати (листа, сина за спізнення); любий, улюблений (край, робота); кінцевий, прикінцевий (абзац, результат); людський, людяний (місце, ставлення); писемний, письменний (пам'ятка, людина); адрес, адреса (проживання, вітальний); контингент, континент (далекий, відповідний); дружний, дружній (група, порада); програмний, програмовий (виклад матеріалу, документ); привид, привід (до непорозуміння, з'являвся).

❖ Поставте наголос у словах: дочка, дочки, дві дочки, доччин. Перевірте себе за орфоепічним словником.

❖ За словниками з культури мови перевірте себе, в чому різниця між словами напрям і напрямок; запитання і питання; здатний і здібний, загальноприйнятий і загальноприйнятний; зумовлювати і обумовлювати.

При потребі скористайтесь Інтернет-ресурсами:

<http://chak-chy-pravylnno-my-hovorymo.wikidot.com/>

<http://yak-my-hovorymo.wikidot.com/>;

<http://kultura-movy.wikidot.com/>

Наявність у культурі кожного народу корпусу словників є свідченням відповідного рівня як народу, так і його мови та її досліджень. Чим ширша сфера функціонування мови, тим розгалуженіша система словників. Кожна країна піклується про свій авторитет і його невід'ємна складова – звичайно, словник. У Франції, наприклад, систематично поповнюється словник чужоземної лексики, яку не доцільно вживати в офіційних документах. У навчальному процесі шкіл США успішно використовується електронний тлумачний словник англійської мови, який систематично поповнюється новими словами

тощо. 90 відсотків англійських сімей мають у домашній бібліотеці хоча б один тлумачний словник.

♦ Що вам відомо про словникарську справу в Україні та інших країнах, про роботу дослідницьких центрів? Напишіть замітку, користуючись сайтами Інтернету.

Дедалі частіше в різних країнах і в Україні починають набувати популярності електронні словники. Вони дозволяють зберігати в пам'яті значний обсяг матеріалу, швидко знаходити інформацію і подавати її на екран комп'ютера. У сучасній лексикографії в останні десятиріччя чітко окреслюється новий перспективний напрям - комп'ютерна лексикографія.

Електронний словник — це комп'ютерна база даних, що містить особливим чином закодовані словникові статті, що дозволяють здійснювати швидкий пошук потрібних слів, часто з урахуванням морфологічних форм і з можливістю пошуку поєднань слів (прикладів уживання), а також з можливістю зміни напрямку перекладу (наприклад, українсько-російський або російсько-український).

Електронні словники за їх носієм та засобами відтворення поділяють на комп'ютерні (словники, які відтворюються з допомогою персонального або портативного комп'ютера); кишенькові (записані на кишенькових електронних пристроях тощо та відтворюються їх засобами, наприклад кишенькові перекладачі); мобільні (записані в мобільних телефонах та відтворюються на екрані телефону) тощо. Сьогодні ринок програмного забезпечення пропонує велику різноманітність комп'ютерних словників – від мультимедійних енциклопедичних словників до вузькофахових спеціалізованих.

♦Відвідайте портал української мови та культури <http://www.slovnyk.net>; словники України «on-line» <http://www.ulif.org.ua>; російсько-українські словники <http://www.r2u.org.ua>; словники <http://www.slovník.com.ua>; <http://www.slovnyk.lutsk.ua> (на вибір). Ознайомтеся зі словниковою статтею електронного словника. У чому особливість такої словникової статті?

Філологія (словесність; від грец. *φίλος* — любов і грец. *λόγος* — слово) — сукупність (єдність) наук про мову, літературу й усну народну

творчість якогось народу (наприклад, українська філологія як предмет університетських студій в Україні та Польщі).

Поняття філології характеризує насамперед культуру доби Ренесансу й гуманізму. Спершу воно прикладалося до комплексного вивчення класичних (грецьких, римських) текстів. У зв'язку з дедалі вужчою спеціалізацією науковців і з розвитком нових методів і течій у мовознавстві 20 століття (алгебраїзація, техніцизація, деісторизація тощо) помічається тенденція до його відриву від філології, в якій залишається традиційне (порівняльно-історичне, гуманітарне, культурне) мовознавство.

В Україні довше, ніж на Заході, тривала гуманістична єдність філології та її зв'язок з історією. Ті самі люди часто працювали в різних ділянках філології та історії (наприклад, Олександр Потебня, Омелян Огоновський, Павло Житецький, Володимир Перетц, Михайло Грушевський, Агатангел Кримський, Іларіон Свенціцький, Михайло Возняк). Цю традицію продовжували на еміграції Дмитро Чижевський, Юрій Шевельов, Омелян Прицак, Ігор Шевченко та ін. Близькість української філології до історії маніфестувалася в інституційному зв'язку між ними (порівняйте назви Історико-філологічний відділ Української академії наук, Історико-філологічний інститут князя Безбородька у Ніжині).

Поміркуйте, яку роль відіграють українські вебсайти для розвитку лексикографічної культури особистості.

Щорічною стала виставка “Український словник: від рукописного до електронного”, що проводиться в Музеї книги і друкарства України до дня пам'яті Нестора Літописця. До цього дня різні автори презентують нові словники, в тому числі й електронні.

♦ Підготуйте рекламу одного з таких електронних словників. У повідомленні дайте відповіді і на такі, зокрема, питання:

1. Яка мета електронного словника?
2. Чи оптимальний обсяг інформації на слайді?
3. Як урахувуються вікові особливостей глядачів;
4. Які особливості сприйняття інформації з екрану?
5. Чи допомагає кольоровий фон і шрифт розумінню інформації?

♦ **Ти і твої однокласники взяли участь у зустрічі з журналістами. Побудуйте діалог «Вплив засобів масової інформації на розвиток словникової бази української мови»: з'ясуйте, чи виявляють засоби масової інформації інтерес до сучасної словникової бази; чи існує система моніторингу української мови щодо помилок, найуживаніших в україномовних виданнях, теле-, радіоефірі.**

Тема для розмови

«Словники — це музеї слів», - наголошує письменник Степан Пушик. Підтвердіть або спростуйте цей вислів шляхом короткого аналізу словників, якими ви найчастіше користуєтеся. Назвіть авторів цих словників. Що вам відомо про цих дослідників? Підготуйте повідомлення про одного з укладачів словника.

Завдання додому

Немає нерухомості в мові... У мові, як і взагалі в природі, все живе, все рухається, все змінюється. Спокій, зупинка, застій – явище, яке існує тільки в уяві; це частковий випадок руху за умови мінімальних змін. Статика мови є тільки частковим виявом її динаміки”, - так писав відомий мовознавець Іван Бодуен де Куртене (1845-1929). Отже, "кінцевість кожного словника - це початок наступного". Яка ваша думка стосовно цього? Напишіть твір-роздум «Словники у моєму житті».

3.2. Лексикографічні вправи і тести - основа дослідницького навчання з української мови у старшій школі

Робота зі словниками

Складіть для енциклопедичного словника статтю про улюбленого вами поета, письменника, артиста, вчителя чи видатну людину місцевості, в якій ви живете.

Прочитайте подані статті до слова *павільйон*. Визначіть, якому словнику відповідає кожна з них, відзначити особливості кожної статті та їхзумовленість типом словника.

1) Павільйон (франц. *ravillon*, від лат.*rapilio* – шатро, намет) – 1) легка будівля, що звичайно має невеликий компактний об'єм. В Європі (17–19 ст.) П. був невід'ємною частиною палацово-паркового ансамблю.

2) Постійна або тимчасова полегшена будівля музейного типу, призначена для виставочної експозиції, кінознімання, торгівлі тощо. 3) Театральна декорація (на рамах), що зображає внутрішній вигляд закритого приміщення (кімнати, залу); декорація в приміщенні кіностудії, споруджена для знімання певної сцени фільму. Павільйон, у, ч. 1. Невелика легка будівля з покриттям у саду, парку. Відбрами до павільйону з музикою прибували все нові гурти людей (Л. Укр.)//Легка, звичайно тимчасова споруда побутового або спеціального призначення. Створює [І. Д. Папанін]... прекрасно устатковану станцію з ангаром для літаків, науковими павільйонами (Видатнівітч.географи..., 1954, 148).

3). Тимчасова або постійна споруда, призначена для розміщення експонатів якої-небудь виставки. У спеціальному павільйоні «Атомна енергія в мирних цілях» послідовно розкриваються властивості енергії атомного ядра і методи її застосування (Наука..., 8,1956, 22).

4). Приміщення, обладнане для кінозйомок і фотографування, а також декорація в приміщенні кіностудії, побудована для знімання якої-небудь сцени фільму. Американська кінематографія в основному базується на павільйоні. Наша кінематографія має багато натури (Довж., III,1960, 226).

5) Павільйон (франц. pavillon, від лат. papilio – намет) – 1) Будівля полегшеного типу. 2) Споруда для виставочної експозиції. 3) Приміщення для кіно- і фотознімання.

6) Театральна декорація (на рамах).

3. З'ясувати значення поданих слів, користуючись «Словником української мови» та «Словником лінгвістичних термінів» Д. І.Галича і І. С. Олійника. Які відмінності у тлумаченні слів у названих словниках та чим вони зумовлені?

Звук, назва, запозичення, живий, модель, суб'єкт, шум, дзвінкий,об'єкт, варіація, норма, особа, самотійний, рід, керований, голос.

Складіть статті для синонімічного словника до слів: іти, журитися.

Складіть статті для фразеологічного словника до висловів: допекти до живого, ні кінця ні краю не видно, аж пальці знать, виміняли шило на мило.

6. З'ясуйте значення слова «мова» за тлумачним та енциклопедичним словником. Порівняйте пояснення та зробіть відповідні висновки.

Випишіть кілька (на вибір учня) словникових статей зі Словника іншомовних слів і Етимологічного словника, прокоментуйте їхню будову.

Користуючись «Словником омонімів української мови», з'ясуйте значення слів, уведіть їх у словосполучення або речення.

Бабка, доводитися, гай, завій, загін, мрячити, поспівати, правитися, рубель, ручка, ярий.

За допомогою Словника іншомовних слів з'ясуйте походження та значення таких лексем: догма, агресія, бенефіс, бравісимо, апперцепція, аннали, мадонна, брутто, нетто, дурра, інновація.

Розкажіть про принципи укладання словників синонімів і антонімів. Наведіть приклади словникових статей із «Словника антонімів української мови» та «Словника синонімів української мови», проаналізуйте їх.

Користуючись «Словником паронімів української мови», з'ясуйте значення таких слів:

*Будівельний//будівний//будівничий; терплячий//терпимий;
афект//ефект; економічний//економний; лісник//лісівник;
еміграція//імміграція//міграція; корисливий//корисний; орден//ордер;
активація//активізація//активність; дійовий//діючий//діяльний;
кваліфікаційний//кваліфікований; програмний//
програмовий//програмований.*

Користуючись «Коротким словником жаргонної лексики української мови» Л. Ставицької, з'ясуйте значення таких слів: лабати, падло, клієнт, втирати, молоток, розкрутка, шайтан, шара, кішка.

Запишіть одну-дві назви одномовних словників різних типів: тлумачних, нормативних, вибіркових, генетичних, функціональних, ненормативної лексики.

Користуючись словником, доберіть фразеологічні антоніми, поясніть їхнє значення і стилістичну роль.

Руки білі, а ... Згода буде, а ... Діла на копійку, а ... Праця чоловіка годує, а ... Пішов у рист, як ... Пожалів вовк кобилу, ...

Згрупуйте словники в дві групи: енциклопедичні та лінгвістичні.

«Філософський словник», «Український орфографічний словник», «Фразеологічний словник української мови», «Короткий словник синонімів української мови», «Довідник терапевта», «Українсько-латинсько-російський медичний словник», «Енциклопедія українознавства», «Українська мова. Енциклопедія», «Українсько-російський словник у шести томах», «Гуцульська міфологія».

Серед наведених словників укажіть багатомовний.

Прочитайте словникові статті з реєстровим словом журналіст.

1. Журналіст [фр. — газета, щоденний папір (листок) — професійний літературний працівник газет, журналів, радіо та інших засобів масової інформації.
2. Журнал +іст<— журнал (л-л').
3. Журналіст, журналіст.
4. Журналіст, а, ч. Професійний літературний працівник газет, журналів, радіо та інших органів інформації і пропаганди; газетяр, новинар, писака, репортер, кореспондент.
5. Журналіст, -а.

➤ **Поміркуйте, з якого типу словника взято ці тлумачення**

Зіставте тлумачення лексики словник у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» і «Короткому тлумачному словнику лінгвістичних термінів». Матеріали якого словника повніше розкривають значення лексики?

З'ясуйте значення слова *мова* за тлумачним та енциклопедичним словником. Порівняйте пояснення та зробіть висновки.

Випишіть із прочитаного нові терміни. З'ясуйте їх значення за лінгвістичними словниками.

Користуючись словником української мови, наведіть приклади слів, які б підтверджували зв'язок звукового складу зі значенням самого слова. Наприклад, слова *сонце, сяяти, усмішка*, в яких значущим є звук [с].

Прочитайте текст уголос. Визначте його тему й основну думку. З'ясуйте стильову належність. Поміркуйте, в чому сила усного слова, яка роль голосу. Проведіть аналіз власного усного мовлення і мовлення своїх однокласників. Які мовленнєві помилки частіше за все трапляються? У чому їх причина? Думку обґрунтуйте. З'ясуйте значення підкреслених слова і словосполучення за словниками. Укажіть слова, в яких наявні випадки асимілятивних явищ.

Історія людської культури засвідчує одвічне прагнення пізнати феномен звука людської мови, голосу, який, як вважають, є найкращим інструментом, що його створив Господь Бог. А на кожному інструменті треба вчитися грати, щоб ним майстерно володіти.

Зверніть увагу: в дітей голоси дзвенять, вони приємні, природні. А згодом голос може навіть “глухнути”, ставати приглушеним чи пронизливим, верескливим, деякі говорять “у ніс”, чимало з нас “ковтає” слова, склади, окремі звуки чи “вистрілює” їх. Це свідчить про те, що у вивченні мови і взагалі у мовному вихованні щось недопрацьовуємо. Фетишизуючи писемне мовлення (адже всі помилки в диктантах, переказах, творах учителі ретельно рахують!), ми недостатню увагу приділяємо тому, щоб навчити учнів гарно висловлюватися, виробляти свій голос (О. Сербенська)

Прочитайте . Які терміни в тексті для вас нові? З'ясуйте їх значення за словниками. Складіть план статті у вигляді запитань.

*Звуки, взаємодіючи у мовному потоці з іншими звуками, пристосовуються до інших. Наприклад, у слові *зозуля* звук [з] перед наступним [у] огублюється. Коли поряд стоять звуки однієї групи – обидва голосні або обидва приголосні, один із них, попередній у вимові може уподібнюватися до наступного. Наприклад: у слові [проз'ба] глухий [с'] перед дзвінком [б] одзвінчується, перетворюючись на дзвінкий [з'].*

Асиміляція приголосних — поширене явище в українській мові.

Протилежним за наслідком є фонетичне явище, яке називається дисиміляцією (від лат. *dissimilis* – несхожий), коли при взаємодії однакових звуків один з них втрачає які-небудь спільні ознаки.

Прикладами таких слів є *рушник, рушниця, сердешний, мірошник, соняшник, вищий, кращий, срібло, хто*.

Наприклад, слово *кращий* утворювалося так: [красший] - [крашший] - [крашчий].

Прочитайте слова, дотримуючись норм вимови. З'ясуйте, як вимовляються звукосполучення, позначені підкресленими буквами. Перевірте за орфоепічним словником.

Вокзал, анекдот, просьба, боротьба, вогко, полегкість, перемогти, полегшення, підбігти, допомогти.

Примітка: Коли приголосний звук чується невиразно і виникає сумнів, яку букву писати, треба так змінити слово або дібрати до нього таке споріднене, щоб після сумнівного приголосного був голосний або такий приголосний, який не викликає зміни попереднього звука.

Наприклад, пишемо *легко, нігті, кісьба, молотьба, подружка*, бо *легенько, ніготь, косити, молотити, дружба*. Якщо написання слова не можна перевірити таким чином (наприклад, *вогко, призьба*), слід звернутися до орфографічного словника.

Запишіть, вибравши з дужок слово, що утворює з поданим фразеологізм. Розкрити значення записаних фразеологізмів. За потреби звернутися до фразеологічного словника.

Спалити (дрова, листи, кораблі); узяти (книжку, стілець, моду); читати (оповідання, нотації, афіші); кусати (хліб, яблуко, лікті); плести (мотузку, павутиння, рукавиці); коптити (м'ясо, небо, ковбасу), наламати (дров, дерев, парканів); винаходити (двигун, велосипед, ракету).

Для перевірки. Спалити кораблі – знищити можливість для відступу. Узяти моду – призвичаїтись до чогось, звикнути. Читати (вчитувати) нотації – дорікати, давати комусь настанови. Кусати лікті – виявляти велику досаду, жалкувати. Плести павутиння – підступно, хитро підкоряти своєму впливові. Коптити небо – жити бездіяльно, безцільно, без користі для інших. Наламати дров – вчинити

щось необдумано. Винаходити велосипед – займатися пошуками того, що вже давно відоме.

Підберіть прислів'я і приказки, де стрижневими виступатимуть відгадані слова. За допомогою «Українсько-російського і російсько-українського фразеологічного словника» І.Олійника і М.Сидоренка перевірте, чи існують орієнтовні відповідники таких прислів'їв і приказок у російській мові.

Фразеологія – найбільш самобутнє явище. Поряд з лексикологією вона є єдиною ділянкою мовних явищ, де відбивається зміст культури, - вважає український мовознавець Віктор Ужченко.

Випишіть із фразеологічних словників української мови (на вибір) фразеологізми, що відображають характер родинних стосунків, розкрийте їх зміст, допишіть ті, які зустрічаються у вашому родинному колі.

З'ясуйте значення фразеологізмів і джерела їх походження за електронним словником.

Міряти на один аршин; багато вітру в голові; забивати баки; зігнути в баранячий ріг; згущувати барви; брати за барки; каїнова печать; блискавки метати; блиснути очима; брати в шори; виляти хвостом; виміняти шило на мило; геркулесова праця; випивати всю кров; як виросте гарбуз на вербі; доливати масла до вогню; мазати медом по губах; дантове пекло; в один гуж тягти; підлатати ніс; скрутити в баранячий ріг.

Сьогодні розвивається новий напрям фразеології – етнофразеологія, у центрі якої перебувають вислови, пов'язані із традиційною культурою.

Наприклад: дати гарбуза, колупати піч, макогін облизати, закопирив губи, скупаний у любистку, піти по нишпорках. Це вирази питомі тільки в українській мові.

Сюди ж належать і фразеологізми з національними власними іменами.

Наприклад: вискочив, як Пилип з конопель; Охрімова свита; за царя палька; бувати в Бувальцях; Чумацький Шлях.

У випадку, що вимагає виразу Ліс рубаять - тріски летять, українці мають своє: Де борошно, там і порошно. Російському Скатертю дорога відповідає наше: Баба з воза - кобилі легше. Ситуацію, яку окреслює вираз У сімох няньок дитина без догляду, українська душа відбила у прислів'ї Де багато господинь, там хата неметена. Там, де росіяни вживали На бідного Макара всі шишки летять, українці казали На похиле дерево кози скачуть, а, замість позиченого На лови їхати - собак годувати, серед українців має поширення Шити-білити - завтра Великдень.

Які із словників допомагають вам визначитися у виборі фразеологізму, коли ви пишете твір чи реферат? Підготуйте презентацію свого улюбленого словника фразеологізмів. У словнику знайдіть пояснення таких фразеологізмів:

З голови (аж) до ніг (до п'ят); морочити (собі/свою) голову; пускати (кидати) на вітер гроші (слова); кілок забивати.

Складіть речення з поданими фразеологізмами. Поміркуйте, які варіанти таких фразеологізмів існують у російській мові. Перевірте за «Російсько-українським словником сталих висловів» І.Виргана та М.Пилинської (Харків, 2000).

Прочитайте текст. Визначте його стильову належність, мовні засоби, основну думку авторів. Проаналізуйте побудову словника, особливості укладання словникової статті. На основі поданого матеріалу підготуйте виступ до наукової конференції «Сталі вислови у житті народів».

Потреба на російсько-український словник сталих виразів зайшла в нас давно та й давно. Певне, ще тоді, як уперше твори російської літератури перекладалися українською мовою. Вкрай гостро, й дедалі все гостріше, цю потребу відчують не тільки перекладачі, а й працівники газет, журналів, видавництв, радіомовлення, телебачення... Та й письменники, особливо молоді. Та й просто аматори українського слова.

Маючи на думці бодай частково зарадити лихові, ми й узялися скласти цього словника. Звичайно, ми знали, що перед нами постануть неабиякі труднощі. Адже, як відомо, фразеологічні багатства української мови досі не те що не впорядковані, а й не всі зібрані. Не набагато більше зроблено щодо цього й у російській фразеології. А втім, по тлумачних

словниках російської мови, по російсько-українських та українсько-російських загальних, а також у кількох коротеньких фразеологічних словниках, що виходили за різних часів, фразеологічного матеріалу є чимало. Чималенько такого матеріалу (з письмових та усних джерел) назбиралося за довгі роки й у нас.

Отож ми й поклали собі повибирати усе, на нашу думку, найцінніше та найпевніше, звести його до купи й упорядкувати. Іноді, а саме в тих випадках, коли на якийсь російський сталий вираз чи фразеологічний зворот немає або нам не вдалося відшукати українського відповідника, ми вдавалися до описових засобів. Те саме робили й тоді, коли на український сталий вираз чи фразеологічний зворот бракує або, знов же таки, ми не могли відшукати відповідника російського. Часом до російського сталого виразу, приказки, фразеологічного звороту, крім українського відповідника, додається ще й своєрідний описовий, образно-поетичний, до певної міри усталений вираз чи зворот. Або й кілька.

Наприклад, до «бесчисленное множество»: «як цвіту по весні весняного; як зір на небі; як сміття» тощо, хоч і в російській мові є такі самі чи подібні звороти.

З практичних міркувань виходячи, подаємо в нашому словнику де-не-де й окремі звороти з прийменниками, включаємо децицію і з керування дієслів та інших частин мови, а також поодинокі словосполучення й лексеми російської мови типу «сделать возможным что», «продолжающийся (продолжавшийся) несколько часов», «поперечная полоса» і под., що до них в українській мові, крім таких же чи аналогічних описових висловів, двослівних, трислівних позначень, маємо — часто або в певних лише випадках уживані — й однослівні відповідники: «уможливити що», «кількагодинний», «пересмуга», як і навпаки: «участвовать» (принимать участие в чем) — «брати участь»; «новолуние» — «новий місяць, молодик» (а не «новомісяччя»). Отже, вміщаємо в словнику почасти й такий матеріал, що, строго кажучи, до фразеології в стислому значенні слова не належить, але становить певний суто практичний інтерес.

Словник побудовано за таким принципом: на чільному місці стоїть головне слово фразеологічного звороту чи групи зворотів. А самі звороти розміщено під цим словом в алфавітному порядку. Приміром, «авось да небось» слід шукати під словом «авось».

Щоб було ясніше, який стилістичний відтінок має той чи той фразеологічний зворот, перед багатьма з них у круглих дужках зроблено відповідні позначки. Наприклад, при фразеологізмах книжного характеру: (книжн.); з іронічним, жартівливим, зневажливим, глузливим і т. ін. забарвленням: (ірон.), (жарт.), (зневажл.), (глузл.) тощо. Коли якесь слово у фразеологічному звороті чи синтаксичній сполучі має певний рівнозначний відповідник (чи й кілька), ми його (чи їх) ставимо в круглі дужки поряд першого. Як от: «теревені (дурниці) правити (городити)»; «наказати (наверзти, намолоти) сім мішків (три мішки) гречаної вовни».

Коли у фразеологічному звороті якесь слово чи його частина (наприклад, морфема) не обов'язкові, то вони стоять у квадратних дужках. Приміром: «коли [це] глядь; сподіватися (покладати надію) на щастя (на дастьбі [з])».

Більшість сталих зворотів заілюстровано прикладами з фольклору, з творів класиків української літератури та з творів сучасних письменників, а подекуди з висловів, що ми їх за різних часів і в різних місцевостях позаписували безпосередньо з народних уст. А як коли ми брали їх із наявних джерел, зокрема із Грінченкового словника (І.Вирган, М.Пилинська).

Перевірте, чи наявні такі фразеологізми у «Словнику фразеологічних антонімів української мови».

Проаналізуйте *анотацію до словника за такою послідовністю:

1. вихідні дані джерела (назва, жанр, автор, місце і рік видання).
2. актуальність і адресат джерела.
3. характеристика джерела.
3. адресат джерела.

***Анотація** – короткі відомості про книгу, статтю, монографію з погляду призначення, змісту, виду, форми й інших особливостей.

Словник фразеологічних антонімів української мови

Автор: В. С. Калашник, Ж. В. Колоїз, К.: Видавництво: «Довіра», 2004.

Це перше ґрунтовне видання, що відображає малодосліджену сторінку сучасної української мови - фразеологічну антонімію. У словникових статтях представлені не лише фразеологізми-антоніми,

але й тлумачиться їх значення, наводяться синоніми кожного фразеологічного антоніма. Значення ідіом ілюструють влучні цитати з творів українських письменників. Розрахований на широке коло користувачів: науковців, учителів, працівників видавництв, студентів, учнів. Природа фразеологічної антонімії до сьогодні залишається малодослідженою, зокрема в україністиці. Причини, через які явище фразеологічної антонімії залишається поза увагою мовознавців, закладені у властивостях самих фразеологізмів: по-перше, фразеологічні одиниці, на відміну від лексем, не тільки називають предмети об'єктивної дійсності, а й дають їм суб'єктивну оцінку; фразеологічне значення усталених конструкцій передбачає наявність конотативних одиниць, а відтак немає чітких критеріїв виявлення антонімічності фразеологізмів.

Прочитайте текст і вставте в нього пропущені назви морфем. У підкреслених словах графічно позначте основу і закінчення. Перевірте за морфемним словником.

Щоб краще пізнати, як народжується слово, придивімося до найменших його значеннєвих частин. Найменшу неподільну значущу частину слова називають - це і ...слова, і ..., і ..., і ..., і така незвична частинка, як ...Наприклад, у прикметнику надводний чотири морфеми: над-, ... - вод-, ... -н-, ... -ий. Морфеми звичайно відіграють різну роль. Вони розрізняються також місцем у слові. ...- основна значеннєва частина слова. Його обслуговують інші морфеми. ...спроможний об'єднати велику сім'ю слів (І.Вихованець).

Сьогодні доволі вживаними стали відносні прикметники, утворені за допомогою суфіксів -н- (-ичн-/-ічн-, -альн-, -ивн-), -ов-, -ев-, -ськ-. Яких значень словам надають суфікси? У яких галузях виробництва, техніки, науки, освіти тощо функціонують ці слова? Виділіть твірні основи.

Про одне із слів підготуйте повідомлення, скориставшись тлумачними словниками

Дивідендний, ексклюзивний, бартерний, інавгураційний, менеджментний, чартерний; демпінговий, маркетинговий, пейджинговий, попсовий, трастовий, файловий аудиторський, продюсерський.

Цікаво знати

Словник української мови свого часу зафіксував переносне значення фізичного терміна *резонанс* „відгомін, відгук, дія як відповідь на що-небудь”. Проте похідні від нього прикметники зафіксовано в цьому джерелі тільки в прямих значеннях, успадкованих від твірного слова, пор.: *резонансна частота* „частота резонансу – різкого зростання частоти коливань”. Натомість засвідчені в сучасних публіцистичних текстах сполуки з цими прикметниками на зразок *резонансний фільм, роман, концерт*, засвідчують їхнє вживання в переносному значенні „який має гучний розголос, викликає активну реакцію суспільства, можливо, навіть з відтінком скандальності”. У такому новому значенні прикметник *резонансний* синонімізуються зі словами *гучний, скандальний, сенсаційний, приголомшливий* і новотвором *піарний*.

Розподіліть аббревіатури за словотвірними типами. Чи можна перевірити ці слова за морфемним словником? Яке призначення морфемного словника? Підготуйте повідомлення про одне із слів з морфемного словника

Вуз, ВАК, дот, рагс, АПН України, США, начдив, ООН, завуч, універмаг, агітпункт, стінгазета, зарплата, райвно, військкомат, ХДУ.

Кожне слово важливо навчитися «бачити» – так стверджують етимологи. А отже, необхідно вміти здійснювати пошукову роботу, творчі шукання. З пошуком пов'язані слова *інтелект і логіка*. Що, на вашу думку, означають ці слова? Як тлумачать ці слова словники іншомовних слів? Як на це питання відповідає вчений?

Прочитайте текст. Визначіть його стильову належність, вкажіть на ознаки такого стилю мовлення. Випишіть спільнокореневі слова, визначіть граматичну і твірну основи

*Утворене це слово за допомогою префікса *inter, intel* між- від латинського слова *legere* «збирати». Отже, первісна мотивація слів *інтелект і логіка* – «шукати, відбирати (знання)».*

*Лексикою з первісним значенням «дивитися, бачити, сприймати зором» мотивована ціла низка слів, яка характеризує інтелектуальну діяльність людини. Так, від дієслова *бачити* «сприймати зором» утворилися *бачити* «розуміти, усвідомлювати», *убачати* «вважати», *передбачати* «припускати, прогнозувати майбутнє».*

*Первісну мотивацію «брати до рук» має і таке слово, як поняття «думка, що фіксує суттєві ознаки предметів і явищ». Дієслово, від якого утворився цей термін, у праслов'янській мові мало вигляд *ronimati і було утворене за допомогою префікса *ro від дієслова *imati «брати, ловити, хапати». Отже, поняття буквально означає «взяте, схоплене» (П.Селігей).*

За допомогою тлумачного словника з'ясувати значення слів:

I варіант - щільний – тісний;

II варіант – шкірний – шкіряний.

37. Перекладіть текст українською мовою, розставте, де треба, розділові знаки.

За потребою, звертайтеся до перекладного словника.

Главное в нашей речи – это слово. Чудеснее слова нельзя найти на Земле. Слово – самое общее и самое точное обозначение любой вещи, любого действия, любого качества предмета. Именно поэтому оно и только оно позволяет человеку думать – без него невозможна была бы мысль (А.Митяев).

Вправи інформативної дії

Сучасна лексикографія становить словникову індустрію, яка задовольняє потреби в найрізноманітніших типах інформації про слово (Л. Крисін). Прочитайте текст. Сформулюйте визначення понять лексикографія і словник. Визначте функції словників.

Лексикографія — це окрема галузь мовознавчої науки, яка займається теорією і практикою укладання словників. Поряд із розв'язанням важливих теоретичних проблем словникової роботи вона покликана задовольняти перш за все практичні потреби суспільства на словники різного типу й різноманітного призначення. Словники потрібні всім: і тим, хто вчиться, і тим, хто навчає, і тим, хто постійно має дотичність до слова, і тим, хто зацікавлюється ним у процесі читання. За будь-якою довідкою завжди звертаємося насамперед до словників і знаходимо в них відповідь чи принаймні допомогу або пораду для дальших пошуків. Словники — це зібрання слів, розташованих в алфавітному, гніздовому, тематичному чи іншому порядку, з обумовленою типом словника інформацією про кожну одиницю, залучену до його реєстру*.*

Словники використовуються як довідники, призначені для з'ясування значень описуваних одиниць чи їх перекладу на іншу мову, для наукового або науково популярного викладу відомостей про предмети, явища, події. Уміщуючи різноманітну інформацію, що відбиває рівень знань, якими володіє суспільство в певну епоху, словники відіграють надзвичайно важливу роль у духовній культурі народу (В. Русанівський).

Прослухайте текст. Що нового ви дізналися про розвиток лексикографії в Україні? Чому, на вашу думку, першим словником сучасної української мови вважають словничок, доданий І. Котляревським до поеми «Енеїда»?

Словникова справа, або лексикографія, має в Україні давні й славні традиції. Перший словник було створено ще наприкінці XVI ст. Виданий у Києві в 1627 р. словник Памви Беринди, у якому слова старослов'янської мови перекладалися на тогочасну книжну українську мову, здобув загальне визнання не тільки в Україні і Росії, але також у Польщі та Молдавії. Першим словником сучасної української мови вважається словничок, доданий І. Котляревським до його поеми «Енеїда». І. Котляревський є, таким чином, зачинателем не тільки нової української літератури, а й нової української лексикографії. Протягом XIX і на початку XX ст. було видано немало словників, переважно українсько;російських та російсько-українських. Усі вони, звичайно, вже застаріли й тепер цікаві для нас переважно як історичні пам'ятки. Серед словників дореволюційної доби треба відзначити «Словарь української мови», упорядкований Б. Грінченком. Словник Бориса Грінченка в чотирьох томах був виданий у Києві в 1907;1909 рр., а потім не раз перевидався. Він містить понад 70 тис. слів української літературної й народної мови XIX ст. Свого часу він був відзначений премією Російської Академії наук. І нині словник Б. Грінченка має велике наукове значення. Було створено десятки словників різного типу. Практичне значення й у наш час зберігають насамперед «Російсько;український словник» 1948 р. за редакцією М. Калиновича й кілька останніх видань «Орфографічного словника» І. Кириченка.

Користування словниками різних типів не тільки підвищує грамотність і знання мови, а й збагачує кругозір людини, підносить загальний рівень її культури. Словники розширюють світогляд людей. У них представлено знання, якими володіє людство в певну епоху, з різних

галузей науки, техніки, мистецтва, їх заслужено називають супутниками цивілізації (За С. Єрмоленко).

Перекажіть текст, поширюючи роздумом про роль словників у професійному становленні людини. Уявіть себе вчителем, якому треба пояснити п'ятикласникам поняття лексикографія і словники, типи словників, і, використовуючи тексти попередніх вправ, побудуйте невелику розповідь з теми «Словники — музеї слів, у них місце і для старого і для нового слова знайдеться» (С. Пушик).

Прочитайте тексти. Якими словниками ви скористалися б для кращого розуміння прочитаного? Чому?

1) Ніч срібна, найсрібніша. Небо — гей на морі піна. А з тої піни срібна роса паде на ліси, на гори.

А з того неба Купало любість* по землі сіє... Бере та й сонцем зарінки* сушить. Лісами холоди віником вимітає, у деревині соки переварює, запахами в перекотах дише.

Муху роями на сонце випускає, маржину* у зелену ліщину загонить, бджілку на солодкі меди веде. Птахам яєчка у гніздах вигріває, дівчатам ягоди у кошелі* мече, дітвору грибами в росу гулить, зіллю силу дає, папоротин цвіт збирає. Барабульку* та й кукурудзку з землі за чівку* на сонце витягає. Вітри в печерах запирає, аби світ був тихий та запашний, та ясний (Марко Черемшина).

2) Коли Сагайдачний з гетьманською булавою* в руці в супроводі старшини ступив на берег під неймовірний гуркіт мушкетних і гарматних пострілів з усіх чайок*, до гетьмана підвели чудового, білої масті, арабського скакуна під розкішним чапраком*, гаптованим золотом і шовком. Сагайдачний спритно всунув ногу в червоному сап'яновому* чоботі в позолочене стремено і в одну мить опинився в сідлі, наче вріс у свого коня. За ним виступили хорунжі* з військовими стягами* й турецькими і татарськими бунчуками*, захопленими під час походу. Козаки вишукувались у ряди куренями* і йшли на гору за гетьманом, а попереду них — отамани й стяги. Козаки виступили гордо, браво, зі свідомістю своєї цілковитої перед усім світом незалежності й цілковитої волі у вчинках, поводженні — у всьому, у всьому! (За Д. Мордовцем).

Замініть незрозумілі вам слова відповідниками. Якими словниками ви скористалися? У якому з текстів можна зробити заміну, а в якому — ні?

Прочитайте словникові статті. Визначте типи словників, із яких їх узято. Складіть речення з цими словами.

Баланс, ;у, ж. [від фр. *balance* — терези від латин. *bilanx* — той, що має дві вагові чаші]. 1. Рівновага, урівноважування. 2. Система показників, які характеризують співвідношення елементів у будь-якому явищі, що постійно змінюється. 3. Колоди, що використовуються як сировина для виробництва паперу та целюлози (балансова деревина). 4. У бухгалтерії — співвідношення прибутку і видатку.

Контурний, ;а, ;е. Прикм. до контур 1. Який має вигляд контура. Контурний малюнок. **Контурна карта — географічна карта, на якій зроблено обрис суходолу та водойм без зазначення їхніх назв. Контурна лінія — переривчаста, із крапок лінія.

Лавр: добувати (досягати і т. ін.) / добути (досягти і т.ін.) лаври (лаврів). Досягати успіхів, слави, визнання.— За своє життя він [художник] так і не досяг ніяких лаврів, на які, звісно, сподівався (І. Цюпа. Дзвони янтарного літа). Лавр — в античному світі дерево, присвячене Аполлонові. Переможців на змаганнях (музичних, поетичних) нагороджували вінком з лаврового листя. Звичай цей зберігся до сьогодні. Лаври Герострата; геростратові лаври. Ганебна, сумна слава. — Чи ж мало ще таких керівників, що мріють ще й про лаври, хай і про лаври Герострата (З журн.) Герострат, аби обезсмертити своє ім'я, спалив 356 р. до н.е. храм Артеміди в Ефесі, що вважався одним із «семи чудес світу». Пожинути/пожати лаври. Користуватися наслідками успіхів. — [Наташа:] Милий артист, босячок! Якби я хотіла його бачить! Де ж він? — [Михайло:] В Москві пожинає лаври (І. Карпенко-Карий. Суета).

Комунікативний практикум

Обґрунтуйте думку А. Франса: «Словник — це Всесвіт, розташований в алфавітному порядку. Усі інші книжки містяться в ньому, треба їх тільки звідти витягти».

Чи доводилося вам користуватися електронним словником? Які труднощі у вас виникали під час використання? З чим ви їх пов'язуєте?

Прочитайте текст. Чим друкований словник відрізняється від електронного? Які переваги має електронний словник?

Електронний словник — комп'ютерна база даних, що містить особливим чином закодовані словникові статті, які дозволяють здійснювати швидкий пошук потрібних слів, часто з урахуванням морфологічних форм і з можливістю пошуку поєднань слів (прикладів уживання), а також зі зміною напряму перекладу (наприклад, українсько-російський або російсько; український).

Не викликає сумніву той факт, що електронні словники надають користувачеві безліч додаткових можливостей порівняно з друкарськими аналогами:

— дозволяють зберігати великий обсяг інформації за рахунок використання гіперпосилань;*

— електронний словник має ефективну систему пошуку (повнотекстовий або одночасний пошук у кількох словниках, швидкість пошуку);

— в електронних словниках можуть застосовуватися засоби мультимедіа: озвучування заголов;*

них слів, введення ілюстративного матеріалу з фотографіями, анімацією, відеофрагментами;

— можливість використання словників у локальній і глобальній мережах;

— значна економія часу й матеріальних ресурсів при створенні комп'ютерних словників.

Відповідно до указу Президента України від 7 серпня 1999 року «Про розвиток національної словникової бази» був виданий українським мовним інформаційним фондом Національної академії наук України лазерний диск «Словники України». Автори проекту — Володимир Широков, Ігор Шевченко, Олег Рабулець, Олексій Костишин, Марія Пещак. Лексикографічна система «Словники України» поєднує п'ять словників, зокрема орфографічний, орфоепічний, синонімічний, антонімічний, фразеологічний. Словник містить близько 152 тис. слів, близько 2,2 тис.

антонімічних пар, 9,2 тис. Синонімічних рядів, 56 фразеологізмів, а також 3 млн. похідних словоформ.

З якою метою укладають словники?

Які практичні потреби суспільства задовольняють словники?

Поясніть, у чому полягають особливості розташування слів в алфавітному, гніздовому, тематичному порядку.

Проаналізуйте статтю тлумачного словника в такій послідовності:

- 1) Які граматичні форми для іменника, прикметника, дієслова і прислівника подає словник?*
- 2) Як тлумачаться в словнику однозначні й багатозначні слова?*
- 3) Чи подаються в словниковій статті синоніми й антоніми?*
- 4) Як у словниковій статті тлумачаться відтінки значень слова?*

Складіть алгоритм або правила користування словником.

Ситуативна гра. Побудуйте діалог з однокласником про значення словників у житті людини.

Ви – учасник олімпіади з фразеології. Вам необхідно закінчити тлумачення крилатих висловів античного походження. Скористатися при потребі словником А.П.Коваль і В.В.Коптілова “1000 крилатих висловів української літературної мови”.

Альфа і омега

Альфа - перша, а омега - остання буква грецького алфавіту. Звідси й значення цього виразу:

Біла ворона (крук)

Вислів із 7-ї сатири староримсько-го поета I-II ст, н. е. Ювенала: Царства дає він [випадок] рабам, полоненим - тріумфи,

Тільки щасливців таких менше, ніж білих ворон. Білі ворони - альбіноси - надзвичайно рідко зустрічаються в природі, тому й виникло таке порівняння. У наш час вираз "біла ворона" означає ...

Буря в склянці води

Вираз належить французькому письменникові і філософу Ш.-Л. Монтеск'є (1689-1755). Цими словами він характеризував політичні події в карликовій республіці Сан-Маріно. Подібні вирази ("буря в ложці", "гроза з корита") зустрічаються і в античних авторів (Афіней, Цицерон). Значення цього вислову

Відкрити Америку

Цей вислів іронічно характеризує явище (предмет), ... Широко вживається в творах російських письменників XIX ст. (наприклад, у М. Є. Салтикова-Щедріна в "Листах до тітоньки")..

Вогнем і мечем

Вираз походить від афоризму, приписуваного старогрецькому лікареві Гіппократу (460-370 до н. е.):

"Чого не лікують ліки, те виліковує залізо, чого не лікує залізо, те виліковує вогонь".

Пізніше (у римських поетів I ст. до н. е.) вислів набув переносного значення: знищувати ворога зброєю і пожежами.

Зараз він означає

Ці слова були гаслом польської шляхти; часто використовуються для її характеристики.

Все ж вона крутиться!

Вислів цей приписується визначному італійському астрономові, фізику і механіку Галілею (1564-1642), який був притягнутий до суду інквізиції за визнання "єретичного" вчення Коперника про рух землі навколо сонця.

Стоячи на колінах, Галілей змушений був присягти в тому, що він відмовляється від "єресі". Легенда твердить, ніби після зречення Галілей, тупнувши ногою, вигукнув: "Все ж вона крутиться!".

Легендарний вислів- Галілея вживається для позначення

Творчі завдання:

Створіть текстову рекламу одного словника.

Уявіть, що ви зустрілися з лексикографом. Що б ви в нього запитали?

Укладіть власний словник термінів, які ви використовуєте у своєму мовленні.

Напишіть твір-роздум на тему: «Електронний словник: переваги і недоліки».

Уявіть, що ви створили власний словник. Розкажіть про його створення, використання, значення.

Розіграйте ділог на тему: «Лексикографія. Словники».

Напишіть промову на тему «Праця лексикографа- дуже трудомістка й складна», презентуйте її перед класом.

Робота в групах. Кожна група отримує картку із завданням охарактеризувати певний словник за алгоритмом: вихідні дані; структурно-інформативний тип; структура словникової статті.

Група 1

► *Розгляньте будову «Великого тлумачного словника сучасної української мови» та «Словника української мови» в 11-ти томах. Підготуйте повідомлення про особливості їх будови, призначення та сферу використання.*

Група 2

► *Розгляньте одне з видань «Українського орфографічного словника». Зверніть увагу на будову статей. Підготуйте коротке повідомлення про особливості будови словника, його призначення та сферу використання.*

Група 3

► *Розгляньте будову «Російсько-українського словника». Підготуйте коротке повідомлення про особливості будови цього словника, його призначення та сферу використання.*

► *Група 4*

Розгляньте будову «Фразеологічного словника української мови». Підготуйте коротке повідомлення про особливості будови цього словника, його призначення та сферу використання.

► *Група 5*

Розгляньте «Енциклопедію українознавства». Зверніть увагу на будову статей. Підготуйте коротке повідомлення про особливості будови словника, його призначення та сферу використання.

Неможливо уявити собі культурну людину, яка б не потребувала словника, ніколи не користувалася ним, - писав Максим Рильський. Поняття *словник – лексика – лексикографія – лексикограф взаємопов'язані*. Як ви розумієте цей взаємозв'язок? Напишіть твір в публіцистичному стилі.

За словами нашого сучасника, члена Спілки письменників України, літературознавця Степана Пушика: *«Словники – це музеї слів, у них місце і для старого і для нового слова знайдеться»*. Тож зазирнімо в словниковий музей. Як ви розумієте цей вислів?

Ми із захопленням читаємо твори на історичну тематику, іноді не знаючи, що означає те чи інше слово. На допомогу приходить «Словарь української мови» Б.Грінченка. Прослухайте уривок з «Енеїди» Івана Котляревського, випишіть незрозумілі слова та поясніть їх значення, користуючись витягом з електронної версії «Словаря».

Робота зі словником Б.Д.Грінченка

Уривок з «Енеїди» І.П.Котляревського

Умилася, причепурилась

І, як в неділю, нарядилась,

Хоть би до дудки на танець!

Взяла очіпок грезентовий

І кунтуш з усами люстровий

Пішла к Зевесу на ралець.

Запитання:

- 1) Які слова ви виписали?
- 2) Поясніть значення незрозумілих слів.
- 3) Яким чином Б.Д.Грінченко оформляє словникову статтю?

За творами С. Васильченка можна укласти фразеологічний словник української мови — стільки тут природно вплетеного і в авторську мову і в мову персонажів справжнього золота. Які значення поданих нижче висловів? Які різновиди цих висловів? Перевірте за «Фразеологічним словником української мови».

Про вовка помовка, а вовк із-за гори; як не брехне, то не дихне; допекти до живих печінок, направити на стежку, аж за серце бере, і в ступі не впіймаєш; косить би косив, коли б який дідько косу носив; хто гостей шукає, той штани латає, і в старій печі дідько топить; захотів у жука та меду, засмієшся ти в мене на кутні, на чотири вітри оженило б тебе та на п'ятий шум; Отой Петро, оте дурне лепетро, козина головка, не боїться ні собаки, ні сірого вовка, та гуляв з дитиною на майдані.

Прокоментуйте уживання фразеологізмів у реченнях. Перевірте значення фразеологізмів за «Фразеологічним словником української мови».

*1. Дома я тобі **утру маку!** 2. Я зараз як **втру** тобі **часника**, то надовго забудеш про театри. 3. ... Оце **сорока на хвості принесла**, що ви збираєтесь переселятись. 4. – Дядьку Себастьяне, у вас під шинелею стеєр? – А ти звідки знаєш? – дивується чоловік. – **Сорока на крилі принесла**. 5. Головне в житті – **мати казанок на плечах**, а не те багатство, що робить біднішим тебе. 6. О, ти ще зараз почнеш **квасити кислиці**, – набурмосився старшенький на меншенького... 7. Він [Хворостенко] давно мені хоче **прищемити хвіст**. – Аби тільки **хвостом** обійшлося. **Хвоста** йому можна віддати – хай бавиться. 8. Оксана бридливо скинула руку і з серцем відказала: – Дядьку, ваша **губа як на коловороті літає**, то хоч руку ув'яжіть.*

Поміркуйте, чи можна написати якісне наукове дослідження без звернення до словника?

Підготуйте рекламу одного з електронних словників, врахувавши його мету, обсяг інформації на слайді, вікові особливості глядачів, специфіку сприйняття інформації з екрана, вплив кольору і шрифту на розуміння інформації.

Укладіть електронний словничок лінгвістичних термінів з теми «Лексикологія», використовуючи новітні інформаційні технології (метод «слайд-шоу»).

Складіть тематичний кросворд на 10 слів.

Користуючись електронним словником з культури мови <http://kultura-movy.wikidot.com/>, укладіть власний словничок слів, у вживанні яких найчастіше допускаються помилки.

Випишіть в алфавітному порядку зі словника ті гідроніми, що знаходяться на території Сумщини. Установіть словотворчий засіб у кожному з них.

У частин мови, як і в людей, є свої «професії». «Професія» дієслова – діяти. Прочитайте виразно вірш. Знайдіть у ньому слова, що означають дію.

З'ясуйте лексичне значення слів професія і фах, скориставшись тлумачним словником. Складіть «Словничок назв професій». Наприклад, модельєр – спеціаліст із розробки нових зразків швейних виробів, модного одягу; програміст – фахівець, який розробляє методи складання програм для електронних обчислювальних машин.

Продовжіть думку. Етапними в історії української лексикографії були перші друковані словники: «Лексись» (...р.), автором якого був... та «Лексиконь» (...р.), автором якого був...

Познайомтесь із працею Матейко К. Український народний одяг: Етнографічний словник. – К.: Наук. думка, 1996. – 196с. Укладіть за зразком власний короткий словничок, вибравши одну тематичну групу: назви одягу, рослин, власні імена тощо.

Мовознавець Олекса Синявський говорив своїм учням: «...працювати над своїм словником, себто над тим, щоб до речі й якнайкраще вжити слово, треба б далеко більше, ніж то в нас ведеться... Така праця... збагачує лексику, витоншує її і зменшує лексичну односторонність, хибні нахили залюблятися в одних словах і обминати інші». Прокоментуйте слова вченого. Що для вас означає працювати зі словником?

Зробіть словотвірний розбір топонімів, що починаються

буквою У. У чому полягає специфіка словотвірного розбору топонімів?

Групова робота. Виконайте завдання на картках у групі і прочитайте написане вголос (не читаючи інструкцій). Учні інших груп повинні здогадатися, які інструкції виконували, проаналізувати, чи правильно дібрані мовні засоби залежно від ситуації.

1-ша група

Уявіть, що ви археолог 2250 року. Уся інформація на вашій планеті закладена в комп'ютери. Тому, звичайно, ви вперше побачили словник. Зробіть опис вашої сенсаційної знахідки.

2-га група

Уявіть, що ви журналіст. Поміркуйте над такою проблемою: чи потрібні нашим сучасникам словники? Які нові словники ви б запропонували? Не забувайте, що вам потрібно висвітлити проблемне питання, спираючись на різні точки зору.

3-тя група

Ви — письменник. Вас запросили на зустріч із школярами. Як би ви розповіли про словник? Подумайте над образами, які можна використати (пригадайте твори з літератури).

4-та група

Уявіть свою розмову з мамою. Ви хочете переконати її, що вам конче необхідний словник. Дайте зразок відповідної бесіди (пам'ятайте, що для розмови характерні неповні речення, побутова лексика).

«Народ скаже — як зав'яже»

Пригадайте та запишіть прислів'я за вказаними словами, підібравши до них антоніми за словником:

- 1. Посієш — пожнеш (що посієш, те й пожнеш).*
- 2. Учення — невчення (учення — світ, невчення — тьма). 3. Праця — лінь (праця чоловіка годує, а лінь марнує).*
- 4. Починає — кінчає (ластівка день починає, а соловей його кінчає).*

«Поетична хвилинка» (стилістичний експеримент). Прочитайте вірш, до підкреслених слів за словником доберіть синоніми:

Баба Віхола, сива Віхола

*На металній мітлі приїхала,
В двері стукала, селом вешталась.
— Люди добрії, дайте решето!
Ой просію я біле борошно,
Бо в полях іще дуже порожньо.
Л. Костенко*

Тести

1. Лексикографією називається:

- а) система графічних знаків;
- б) сучасний тип письма;
- в) упорядкування та опис словникового матеріалу.

2. Назвіть авторів перших українських лексикографічних праць.

- а) Л. Зизаній, П. Беринда;
- б) Грінченко;
- в) Л. Полюга, С. Головащук;
- г) В. Бусол.

3. В орфографічних словниках представлено:

- а) Нормативне написання.
- б) Літературну вимову.
- в) Пояснення лексичного значення слова.
- г) Синоніми слова.

4. Назвіть перші українські лексикографічні праці.

- а) «Словник української мови» Б. Грінченка.
- б) «Лексисъ» Л. Зизанія та «Лексикон» П. Беринди.
- в) «Словник української мови» в 11 томах.
- г) «Великий тлумачний словник сучасної української мови».

5. В орфографічних словниках представлено:

- а) Нормативне написання.
- б) Літературну вимову.
- в) Пояснення лексичного значення слова.
- г) Синоніми слова.

6. У тлумачних словниках представлено:

- а) Нормативне написання.

- б) Літературну вимову.
- в) Пояснення лексичного значення слова.
- г) Синоніми слова.

7. Довідкове видання, у якому зібрано найістотніші відомості з усіх або окремих галузей знань, подані у формі доступного пояснення, називається:

- а) енциклопедія;
- б) тлумачний словник;
- в) підручник;
- г) хрестоматія.

8. Перша спроба розробити історичний словник належить:

- а) Л. Булаховському; б) Є. Тимченку;
- в) Л. Гумецькій; г) Б. Грінченку.

9. Скільки реєстрових слів містить «Словник української мови» в 1-ти томах (приблизно):

- а) 120 тис.; б) 125 тис.;
- в) 130 тис.; г) 135 тис.

10. Власне історія української лексикографії починається з кінця:

- а) 15 ст.; б) 16 ст.;
- в) 17 ст.; г) 18 ст.

11. Видатна чотиритомна праця «Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка, вийшла:

- а) у кінці 19 ст.; б) на початку 20 ст.;
- в) в середині 20 ст.; г) у кінці 20 ст.

12. Редактором 11-томного «Словника української мови» 1970-1980 рр. є:

- а) О. Потебня; б) Л. Будаховський;
- в) І. Білодід; г) П. Грищенко.

13. Назвіть два словника ненормативної лексики

- а) історичні словники;
- б) словник синонімів;
- в) етимологічні словники;
- г) словник жаргонізмів.

14. Назвіть словники, укладені викладачами Університетського коледжу Київського університету імені Бориса Грінченка. Дві правильні відповіді.

- а) Головащук С. І. Словник-довідник з українського літературного слововживання. -К.: Наукова думка, 2010.- 432 с.;
- б) Бріцин В. М. Російсько-український словник-довідник: Близько 102 тис. слів і сполучень. - К.: Довіра, 2008. -942с.;
- в) Мовчун А.Соловець Л. У світі етимології: Навчальний посібник-довідник з етимології для учнів початкових класів. // За ред. проф. О.Тараненка. – К.: Кімо, 1998. – 192с.;
- г) Мовчун Л.В., Присяжнюк А.І. У світі орфограм: орфографія, словозміна, будова слова: Орфографічний словник для учнів початкових класів. – К.: КІМО, 2005. – 96с.

15. Назвіть прізвище лексикографа, праця якого лягла в основу правопису, що функціонував до 30 років XX століття.

- а) Павло Беринда;
- б) Борис Грінченко;
- в) Іван Котляревський;
- г) Василь Лук'яненко.

16. Назвіть прізвища мовознавців, яким Б.Грінченко дає на перевірку «Словарь української мови»:

- а) П.Г.Житецький;
- б) К.П.Михальчук;
- в) М.І.Костомаров;
- г) І. І.Манжура.

17. Яка електронна версія словника є найбільш повна:

- а) Wikipedia;
- б) Babylon;
- в) StarDict.

ПІСЛЯМОВА

1. Визначено, що невід'ємною складовою дослідницького навчання української мови у старшій школі є формування тобто культури навчання, цінностей, традицій, правил проведення, мовної культури, культури спілкування наставників та учнів на суб'єкт-суб'єктній, гуманістичній основі, культури відповідальності за результати дослідження. Вагоме місце у формуванні академічної культури займає українська лексикографія, що потужним чинником формування потреб, здібностей, умінь виконувати пізнавальні, комунікативні, проблемно-пошукові завдання.

Особлива увага до старшої профільної школи, оскільки саме в цьому віці активно формується готовність до життя в полікультурному соціумі. Усвідомлене й осмислене занурення у фольклорний і художній текст розвиває в активного й інтелігентного читача пам'ять, увагу, образну уяву, художній смак, «мовомислення і мовотворення» (Л.Мацько), сприяє формуванню умінь аналізувати, інтерпретувати, створювати власні фахові тексти. Через розвинений з допомогою батьків, учителя чи самостійно читацький інтерес, емпатійне переживання, рефлексивне пізнання духовно-моральних норм і культурних цінностей виховується особистість, відкрита до спілкування з іншими народами і культурами: поповнюються її фонові знання, знання лексики і фразеології, що відображає національний характер, виховується громадянин з високим рівнем потреби полікультурного діалогу. Старша ланка підсумовує та узагальнює весь навчально-виховний процес загальноосвітньої школи, відповідає на духовні, соціальні, культурні, господарські запити суспільства, нації, держави, підготовку вихованців їх до життя і вселяє надію на краще майбутнє, яке випускники повинні створювати власними силами.

2. Уточнено, що лексикографічна компетентність старшокласника – це інтегральна особистісна якісна характеристика учня, що поєднує ціннісні установки, знання, уміння, навички, здібності, які забезпечують успішну лексикографічну роботу з урахуванням етичних норм. Визначено мотиваційно-ціннісний, когнітивний, праксеологічний компоненти лексикографічної компетентності старшокласників, що характеризуються власною структурою і змістовим наповненням. З урахуванням сутності компонентів виокремлено мотиваційний,

когнітивний, праксеологічний критерії, рівні сформованості компетентності: достатній, середній, низький. Визначено потребу проблемних, дослідницьких завдань з метою формування лексикографічної компетентності старшокласників.

3. На основі проаналізованого навчально-методичного забезпечення розроблено творчі, пошуково-дослідні завдання і вправи на формування лексикографічної компетентності старшокласників, що враховують технології особистісно орієнтованого, проблемного, інтерактивного навчання, розвитку критичного мислення.

4. Ефективним засобом формування лексикографічної компетентності старшокласників є вивчення ідіостилю словникаря як особистості з високим рівнем академічної культури, що допомагає учням досягнути цінності, норми і традиції дослідницького навчання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бакуменко О. «Праця розуму і честі»/Олександр Бакуменко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litakcent.com/2011/02/09/pershyj-iz-20-tomnoho/>
2. Бурячок А.А. Орфографічний словник учня / А.А. Бурячок. – Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 1999. – 287с.
3. Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики: 253 000 слів / Уклад. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: Перун, 2004. – 887с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1440с.
5. Вікова психологія : підручник / За ред. проф. Г.С. Костюка. – К.: Рад. шк., 1976. – 268 с.
6. Вікова та педагогічна психологія: навч. посібник / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін.: 2-ге вид. – К.: Каравела, 2007. – 400с.
7. Глазова О.П. Рідна мова: підручн. для 5 класу загальноосвітніх навч. закладів / О.П.Глазова, Ю.Б.Кузнецов. – К.: Освіта України, 2005. – 288с.
8. Глазова О.П. Рідна мова: підручн. для 7 класу загальноосвітніх навч. закладів / О.П. Глазова, Ю.Б.Кузнецов. – К.: Зодіак-ЕКО, 2007. – 288с.
9. Глазова О.П. Рідна мова: підручн. для 8 класу загальноосвітніх навч. закладів / О.П. Глазова, Ю.Б. Кузнецов; наук. ред. І. Вихованець. – К.: Педагогічна преса, 2008. – 240 с.
10. Глазова О.П. Рідна мова: підручн. для 9 класу загальноосвітніх навч. закладів / О.П.Глазова, Ю.Б.Кузнецов; наук. ред. І. Вихованець. – К.: Зодіак-ЕКО, 2009. – 224 с.
11. Гливінська Л. К. Авторський словник: до питання про категорійну специфіку, теоретико-прикладну значущість/ Л.К. Гливінська // Філо-логічні студії: науковий вісник Криворізького національного університету. – Кривий Ріг, – 2013.- Вип. 9 – С. 103–110.
12. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник / С.У. Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – С.182.
13. Горошкіна О.М. Формування мовної особистості учня: метод. посіб. / О.М. Горошкіна, О.С. Кузьмішина, Н.В. Мордовцева, А.В. Нікітіна, Л.О. Попова, Л.В. Порожня, О.М. Рудіна, В.П. Студенікіна – Луганськ: СПД Резніков В.С., 2009. – 304 с.
14. Горошкіна О. «Не бійтесь заглядати у словник ...»: Лексикографічна робота у 10 класі // Олена Горошкіна // Дивослово. – 2000. – №9. – С.33
15. Горошкіна, Олена Дидактичні засади підручників «Українська мова» для 1011 класів (рівень стандарту) / Олена Горошкіна // Українська мова і література в школі : Науково методичний журнал. 2010. № 6. С. 2532.
16. Гудима Н. В. Лексикографічна робота на уроках української мови з вивчення запозиченої лексики / Н. В. Гудима // Педагогічна освіта: теорія і практика. – 2015. – Вип. 18. - С. 137-143.
17. Державний стандарт базової і повної середньої освіти // Інформац. збірник МОН України. – 2004. – № 24. – С.5-60.

18. Дубічинський В. В. Українська лексикографія : історія, сучасність та комп'ютерні технології : навчальний посібник / В. В. Дубічинський ; Національний технічний ун-т «Харківський політехнічний ін-т». —Х. : НТУ «ХПІ», 2004. — 164 с.
19. Етимологічний словник української мови: У 7 т. / Редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1983 – . – ISBN 978-966-00-0816-8. Т. 6: У – Я / Уклад.: Г. П. Півторак та ін. — 2012. – 568 с.
20. Єрмоленко С. Пам'ять про Миколу Пилинського (до 70-річчя від дня народження) лексикограф, стиліст, редактор... Світлана Єрмоленко, <http://www.kulturamovy.org.ua/KM/pdfs/Magazine60-1.pdf>
21. Єрмоленко С.Я. Українська мова: короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С.Я.Єрмоленко, С.П.Бибик, О.Г. Тодор / За ред. С.Я.Єрмоленко. – К., 2001. – 224 с.
22. Єрмоленко С., В.Сичова [Українська мова : Підручн. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. (рівень стандарту). – К.: Грамота, 2011. – 336 с.
23. Ерохина, Е.Л. Коммуникативная культура субъектов исследовательского обучения: монография / Е.Л. Ерохина. – М.: Издательство «Экзамен», 2015. – 175 с.
24. Заболотний О. В. Українська мова. Рівень стандарту: підручник для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів / О. В. Заболотний, В. В.Заболотний – К.: Генеза, 2010. – 612 с.
25. Заболотний О. В. Українська мова. Рівень стандарту: підручник для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів / О. В. Заболотний, В. В.Заболотний – К.: Генеза, 2010. – 612 с.
26. Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання. – К.: Ленвіт, 2003. – 273 с..
27. Івченко А.О. Орфографічний словник української мови: Понад 40000 слів / А.О.Івченко. – Харків: Фоліо, 2006. – 765с.
28. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность: монография / Ю.Н.Караулов. – М.: Изд-во ЛКИ, 2007. – 370с.
29. Коган Л.Н. Проблемы исследования целостности культуры //Общие прблемы культуры и культурного строительства: Экспресс-информ., М. : 1982. – Вып.2 – 16 с.
30. Коломієць М.П. Словник іншомовних слів / М.П.Коломієць, Л.П. Молодова. – К.: Освіта, 1998. – 190с.
31. Кон И.С. Психология ранней юности: книга для учителя / И.С.Кон . – М.: Просвещение, 1989. – 255с.
32. Концепція мовної освіти 12-річної школи // Дивослово. – 2002. – №8. – С.59-65.
33. Короткина, И.Б. Возможности использования зарубежного опыта развития академических языковых навыков в российском образовании /И.Б. Короткина // Вестник МГОУ. Серия «Лингвистика». – № 3.– 2009. – М.: Изд-во МГОУ. – с. 81-85.
34. Критерії оцінювання навчальних досягнень учнів у системі загальної середньої освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0566-11>

35. Культура мови на щодень / Н.Я.Дзюбишина-Мельник, Н.С.Дужик, С.Я.Єрмоленко та ін. – К.: Довіра, 2000. – 169 с.
36. Кучеренко І. Теоретичні і методичні засади сучасного уроку української мови в основній школі : монографія / Ірина Кучеренко. – Умань : Видавець ФОП Жовтий О.О., 2014. – 410 с.
37. Лановик Т.А. Збагачення словникового запасу учнів 5-7 класів у процесі роботи над текстом художнього твору: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. пед. наук: 13.00.02 / Т.А. Лановик. – К., 2002. – 20 с.
38. Лексикон словеноросійський П. Беринди / Підгот. тексту і вступ, стаття В. В. Німчука. – К., 1961. – 273 с.
39. Мацько Л.І. Українська мова: 10 – 11 класи /Л.І. Мацько, О.М.Семенов // Програма для профільного навчання учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Філологічний напрям, профіль – українська філологія. – К.: Грамота, 2011.- 135 с.
40. Мацько Л. Українська мова в освітньому просторі /Любов Мацько: навч. посіб. для студентів-філологів освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр». – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009.-606 с.
41. Мова наша – українська: навч.- метод. посіб: Л.І. Мацько, О.М. Семенов, Н.Б.Голуб /за ред. Л.І. Мацько. – К.: Богданова А.М., 2011 – 512с.
42. Навчання української мови в старшій школі на академічному рівні :посіб. для вчителя / [авт. кол.: Шелехова Г.Т., Голуб Н.Б., Бондаренко Н.В., Новосьолова В.І., Федорчук Т.М., Косянчук С.В.]. – К. : Педагогічна думка, 2012. – 208 с.
43. Надолинська А. С. Мультимедійний словник «Концепти української культури» як культурно-мовний компонент лексикографії / А. С. Надолинська // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки. Частина II. – № 2 (209). – Луганськ, 2010. – С. 161–165.
44. Надолинська А. С. Система вправ з розвитку лексикографічних умінь і навичок у майбутніх філологів / А. С. Надолинська // Педагогічні науки : теорія, історія, інноваційні технології : наук. журнал. – Суми : СумДПУ ім. А. С.Макаренка, 2011. – № 2 (12). – С. 371–376.
45. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті //Кремень В.Г. Освіта і наука України: шляхи модернізації (факти, роздуми, перспективи). – К.: Грамота, 2003. – С.178-201.
46. Непийвода Ф. Словник допомагає творити / Федір Непийвода // Дивослово. – 2001. – №12. – С.22-24.
47. Німчук В. Про сучасну українську тлумачну лексикографію / Василь Німчук // Українська мова. – 2012. – № 3. – С. 3-30. – Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/> ...
48. Нова українська школа: основи Стандарту освіти. – Львів, 2016. – 64с.
49. Омеляненко Г.В. Формування лексикографічної компетентності молодших школярів на уроках української мови /Омеляненко Г.В., Попова Л.П., <http://conference.pu.if.ua/forum/files/11-13052016/5/Omeljanenko.pdf>
50. Омельчук С. Навчання морфології української мови на засадах дослідницького підходу : теорія і практика : [монографія] / Сергій Омельчук. – К. : Генеза, 2014. – 368 с.

51. Орфографічний словник української мови для школяра. А-Я: Близько 50 000 слів / Уклад. Н.О. Кошманенко. – К. : А.С.К., 2003. – 560с.
52. Орфоепічний словник української мови: В 2 т. / Уклад. М.М. Пещак. – К.: Довіра, 2001. – 355с.
53. Паламарчук Л. Українська радянська лексикографія: (питання історії, теорії та практики) /Л. Паламарчук. – К. : Наук, думка, 1978. -203 с.
54. Пентилюк М.І. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах: навч. посіб. для студ. /М. – К.:Ленвіт,2004. – 400 с.
55. Пентилюк М. Сучасний урок української мови / М. І. Пентилюк, Т. Г. Окуневич. – Х. : Вид. група «Основа», 2007. – 176 с.
56. Перебийніс В. І. Теорія і практика укладання навчальних словників / В. І. Перебийніс // Вісник Житомирського державного університету імені І. Франка. № 17. – Житомир, 2004. – С. 73-75.
57. Пометун О. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання : наук.-метод. посіб. / О. І. Пометун, Л. В. Пироженко ; [за ред. О. І. Пометун]. – К. : А.С.К., 2004. – 192 с.
58. Плющ М. Я. Українська мова : підручник для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. з навчанням укр. мовою : профіл. рівень / М. Я. Плющ, В. І. Тихоша, С.О. Караман, О.В.Караман/ за ред. М. Я. Плющ. – К.: Освіта, 2010. – 416с.
59. Плющ М. Я. Українська мова : підручник для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. з навчанням укр. мовою : профіл. рівень / М. Я. Плющ, В. І. Тихоша, С.О. Караман, О.В.Караман/ за ред. М. Я. Плющ. – К.: Освіта, 2011. – 416с.
60. Полюга Л. Проблеми української лексикографії в освітянському процесі / Левко Полюга // Українська мова в освіті: зб. мат. Всеукр. наук. конф. «Українська мова в освіті». – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – С. 141–153. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lp.edu.ua/tc.terminology/TK_Work/TK_poluha_2000_01.htm
61. Полюга Л.М. Словник синонімів української мови / Л.М. Полюга. – К.: Довіра, 2006. – 275с.
62. Пономарів О. Культура слова: Мовностилістичні поради: навч. посіб. /Олександр Пономарів – К.: Либідь, 2002. – 240 с.
63. Про затвердження Положення про електронні освітні ресурси : наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 01.10.2012 р. №1060 // Офіційний вісник України. – 2012. – №80. – С. 61.
64. Про концепцію державної мовної політики: Указом Президента України <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/161/2010>
65. Примачик І. Кишеньковий словничок комп'ютерника / Ірина Примачик // Українська мова та література. – 2006. – №38, жовтень. – С.13-15.
66. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання. Українська мова 5–9 класи // Українська і література в школі. – 2013. – № 1. – С. 32 – 54.
67. Розпорядження Кабінету Міністрів про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку Національної словникової бази на 2009–2015 рр. // Вісник Національної академії наук України. –2009. – №3.-С. 35-39.– Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ vnpu_2009_3_5

68. Рідна мова: підручн. для 6 класу загальноосвітніх навч. закладів / М.І.Пентиліук, І.В.Гайдаєнко, А.І.Ляшкевич, С.А.Омельчук; за заг. ред. М.І.Пентиліук. – К.: Освіта, 2006. – 272 с.

69. Рідна мова : підручник для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів / М. І. Пентиліук, І. В. Гайдаєнко, А. І. Ляшкевич, С. А. Омельчук; [за заг. ред. М. І. Пентиліук]. – К.: Освіта, 2007. – 288 с.

70. Рідна мова : підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів/М. І. Пентиліук, І. В. Гайдаєнко, А. І. Ляшкевич, С. А. Омельчук ; [за заг. ред. М. І. Пентиліук]. – К.: Освіта, 2008. – 272 с.

71. Рідна мова : підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів / М. І. Пентиліук, І. В. Гайдаєнко, А. І. Ляшкевич, С. А. Омельчук ; [за заг. ред. М. І. Пентиліук]. – К.: Освіта, 2008. – 272 с.

72. Русанівський В.М. Від універсальної бази лінгвістичних знань до комп'ютерного укладання словників / В.М.Русанівський, Н.Ф.Клименко // Мовознавство. – 1995. – №4-5. – С.3-10.

73. Селиванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / Олена Селиванова. – Полтава: Довкілля; К., 2006. – 716 с.

74. Семеног О. Академічна культура дослідника в освітньо-культурному просторі університету : [монографія] / Олена Семеног, Мирослава Вовк. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2016. – 284 с.

75. Семеног О.М. Культура наукової української мови: навч. посіб. / О.М.Семеног. – К.: ВЦ «Академія», 2010. – 216 с.

76. Семеног О.М. Лексикографічна компетенція як показник мовної культури особистості // Українська література в загальноосвітній школі. – 2008. – № 2. – С. 41-46.

77. Сербенська О.А. Словник – настільна книга вчителя та учня / О.А.Сербенська // Українська мова та література в школі. – 1999. – №6. – С.33-38.

78. Скрипник Л.Г. Власні імена людей: словник- довідник / Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П.; за ред. В.М. Русанівського. – К.: Наук. думка, 1986. – 310 с.

79. Словарь украинского языка. Собранный ред. ж. «Киевская старина» / Ред. с добавл. собствен, материалов Б.Д. Гринченко. – К., 1909. – Т. 4. – 563 с.

80. Словник іншомовних слів / Уклад. С.М. Морозов, Л.М. Шкарапута. – К.: Наук. думка, 2000. – 680 с.

81. Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень / Уклад. Л.О. Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018с.

82. Словник символів культури України / За заг. ред. В.П. Коцура, О.Г. Потапенка, М.К. Дмитренка. – К.: Міленіум, 2002. – 260с.

83. Словники України «on-line» [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://www.ulif.org.ua>

84. Словник української мови / Укл.: В.М. Білоноженко, А.А. Бурячок, В.О.Винник, Г.М. Гнатюк, І.С. Гнатюк та ін.; Відп. ред. В.В. Жайворонок. – К.: ВЦ «Просвіта», 2012. – 1320с.

85. Степанюк М. Лексикографія української мови: навчально-методичний посібник для 9-го класу /М.Степанюк // Українська мова та література. – 2007. – №21-22, червень. – С.1-78.
86. Струганець Л. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ ст.: монографія /Любов Струганець. – Тернопіль: Астон, 2002. – 352 с.
87. Україна в словах. Мовокраїнознавчий словник-довідник / Упор. Н.Данилевська. – К.: Просвіта, 2004. – 704 с.
88. Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник /А.П.Пономарьов, Л.Ф. Артюх, Т.В. Косміна та ін. – 2-ге вид. – К.: Либідь, 1993. – 256с.
89. Українська мова: Енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.litopys.org.ua>
90. Фразеологія перекладів Миколи Лукаша [Текст] : словник-довідник / [укл. :О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк] ; Нац. акад. наук України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Довіра, 2003. – 736 с.
91. Шевчук С.В. Разом, окремо, через дефіс. А-Я: Орфографічний словник: 32000 слів: Найуживаніші слова і словосполучення. Найновіші запозичення. Спеціальна різногалузева термінологічна лексика / С.В.Шевчук. – К.: А.С.К., 2006. – 416с.
92. Широков В.А. Всеукраїнський лінгвістичний діалог у контексті теорії лексикографічних систем / В.А.Широков // Мовознавство. – 2003. – № 6. – С. 3-7.
93. Шляхова В. Робота із словниками на уроці української мови / Валентина Шляхова, Наталія Нечитайло // Українська мова і література в школі. – 2002. – №8. – С.11-13.
94. <http://chak-chy-pravylnno-my-hovorymo.wikidot.com/>
95. <http://kultura-movy.wikidot.com/>
96. <http://www.m-w.com/thesaurus.htm>
97. <http://ros-ukr-idioms.wikidot.com/>
98. <http://terminy-mazhkult-komunikacii.wikidot.com/>
99. <http://www.slovník.com.ua>
100. <http://www.slovnyk.lutsk.ua>

Василь Німчук (м. Київ)**ПРО СУЧАСНУ УКРАЇНСЬКУ ТЛУМАЧНУ ЛЕКСИКОГРАФІЮ**

У статті йдеться про структуру нинішніх тлумачних словників української мови, повноту їхніх реєстрів, доречність конкретних ремарок, точність пояснень семантики вокабул, паспортизацію цитованого матеріалу. Звернено увагу на повне або часткове привласнення праці творців академічного словника української мови в 11-ти томах (СУМа) авторами нових тлумачних лексиконів, про наукову етику в лексикографії.

Ключові слова: лексикографія, реєстр словника, тлумачення семантики, плагіат, наукова етика.

Словникарство – одна з найдавніших галузей науково-практичного мовознавства, але теорія й технологія його протягом віків існували лише імпліцитно як традиція. Разом із величезними досягненнями світової лінгвістики в ХХ ст. помітних успіхів здобула й лексикографія, що нині беззастережно трактується як повноправна мовознавча дисципліна із власними теоретичними засадами (див., зокрема, праці Х. Касареса [20], Л. Щерби [58], Ж. та К. Дюбуа [61], Л. Згусті [63], П. Денисова [14], В. Гака [10] та ін.). Проте щене так давно траплялися визначення лексикографії як техніки укладання словників і лінгвістичного аналізу цієї техніки [61: 289].

Знання лексикографічної технології дуже важливе для творця словника. Дехто порівнював лексикографію з мистецтвом. Американський лінгвіст С. Лендау свою книжку з теорії укладання словників промовисто назвав «Словники: Мистецтво та ремесло лексикографії» [26]. Лексикографічна технологія порівняно нескладна, її можна відносно швидко опанувати. Незнання елементарних вимог лексикографії відразу впадає в око в багатьох словничках, додаваних до праць із історіографії, до нелінгвістичних видань різних текстів (особливо – давніх).

Однак у лінгвістичному словнику головне – фахова, авторська наукова творчість, тонке відчуття слова і його семантики.

Праця лексикографа дуже трудомістка. Знаний філолог доби Відродження Й.Ю. Скалігер (1540–1609) про це писав в епіграмі, яка в перекладі Ф. Прокоповича (1681–1736) звучить так:

«Если в мучительския осужден кто руки,
Ждет бѣдная голова печали и муки,
Не вели томить его дѣлом кузниц трудных,
ни посылатъ в тяжкия работы мѣст рудных,
Пусть лексикки делаѣт: то одно довлѣет,
всѣх мук род сей один труд в себѣ имѣет»
[41: 224, 489; 32: 391][1]

Словник komponується з лексико-семасіологічних (семантичних) мініатюр або нарисів (етюдів), залежно від його типу. Лексико-

семасіологічний аспект особливо яскраво виступає в тлумачних та етимологічних словниках.

Найкращі, найавторитетніші словники, переважно, склали високоосвічені особи з доброю філологічною підготовкою найчастіше – фахівці-лінгвісти. Абсолютна їх більшість була обдарована тонким чуттям краси слова, семантики лексеми, фразеологізму. Вони з пошаною ставилися до попередників, глибоко поважали працю колег. Про це з давніх часів відкрито говорили вітчизняні та зарубіжні лексикографи. П. Беринда у післямові до свого «Лексикона словенороського и имен толкованія» (1627 р.) зауважив, що komponував словник, «начало вземъ», із «Лексиса» Л. Зизанія (1596 р.), «его же и zde привнесение и исправление явственню буди» [25: 243]. Є. Славинецький у заголовку своєї праці підкреслив її основне джерело – «Лексіконъ латински(й) з Калєпина прєложє(н)ный на славєнски(й)» [24: 61] (1642 р.) Український лексикограф початку XVIII ст. І. Максимович також визнавав використання надбань своїх попередників [11: 27].

Аналогічне явище спостерігаємо в лексикографії нової доби. Б. Грінченко скромно зазначив на титульній сторінці славнозвісного словника: «Словарь украинского языка, собранный редакцией журнала «Киевская старина». Редактировал, с добавлением собственных материалов, Б.Д. Гринченко» (далі – Гр.). Багато прикладів саможертвовного ставлення до перевидання й доопрацювання чужих лексикографічних праць, але без присвоєння їх собі, дає світова наука. Широко відома у славістиці книга «Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля. Третье, исправленное и значительно дополненное, издание под редакцией проф. И. А. Бодуэна де Куртенэ», що виходила з 1903 по 1909 рік (повторно в 1912 – 1914 рр.). Дослідники історії Далєвого словника відзначають, що в Бодуєнівському виданні до первісного матеріалу «додано багато нових слів, тлумачень, прикладів: обсяг його збільшився на 15–16% (за підрахунком самого редактора – навіть на 20%)» [39: 110].

Зразком поваги до чужої лексикографічної творчості може бути праця С. Єфремова та А. Ніковського над новим виданням словника за ред. Б. Грінченка. «Редактори цього видання, що його треба писати за третє, бо друге – берлінське (фототипічне), дістали пропозицію від видавництва «Горно» виготувати доповнений словник Б. Грінченка з тим, щоб додатки складали приблизно 10 % основного матеріалу та щоб основний Грінченків матеріал, як і характер його оброблення, зостався незачеплений», – писав А. Ніковський [50: VII]. Вони й самі високо цінували здобуток Б. Грінченка, через те «організували свою працю таким способом, щоб не порушити загального характеру й вигляду цього словника, маючи глибоке переконання, що культурний український громадянин оцінить нашу пошану до того, на чому лежить знак великих і давніх зусиль наших попередників, на чому також спочиває признана й

освячена часом традиція, і тому наша редакційна робота матиме такий характер: а). Всі додатки редакції, не порушуючи основного Грінченкового тексту, виділяються особливим знаком, зірочкою (*), чи тоді, коли заводиться в реєстр нове слово, чи дається новий чим-небудь цікавий приклад, фразеологічний зворот, нова діалектична дата чи локація... Коли редакція не погоджується з тим перекладом на російське, що Грінченко дає хибно, неточно або ж неповно, тоді під зіркою ставиться пропоноване від редакції значіння, але після прикладу й дати Грінченкових...» [50: X].

Етимологічний словник німецької мови Фридриха Клуге (1856–1926), уперше надрукований 1881 р., донині виходить під цим прізвищем (яке стало загальною назвою – *der Kluge* [23:44]), незважаючи на численні зміни й доповнення інших фахівців, зроблені впродовж десятків років після смерті цього знаного лінгвіста [62]. Так робили і так чинять видавці та доповнювачі чужих творів не через широке знання прізвищ їхніх авторів у середовищі освічених шарів населення, а через власну високу моральність. Коли словник укладають кілька чи багато лексикографів і на титульній сторінці фігурує лише ім'я наукового редактора (редакторів), а доробок у ньому кожного фахівця відзначається в іншому місці, виникає спокуса привласнити чужу працю[2]. Такі спокуси особливо поширилися в останні два десятиріччя, коли продаж словників став джерелом непоганих прибутків, а захист авторських прав у нашій державі перебуває не на належному рівні.

Об'єктом зазіхань став, зокрема, академічний одинадцятитомний «Словник української мови» (1970–1980 рр.), провідним редакторам і авторам якого – акад. В. М. Русанівському та І. К. Білодідові, д.ф.н. Л. Г. Скрипник, А. А. Бурячкові, В. О. Винникові, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук, к.ф.н. Л. С. Паламарчук, Л. О. Родніній, Л. А. Ющук, Т. К. Чарторизькій – 1983 р. присвоєно звання лауреатів Державної премії СРСР. Ця багаторічна праця справедливо визнана вершиною української лексикографії. Вона такою фактично є і нині.

Літературознавець, кандидат (нині доктор) філологічних наук В. В. Яременко, який до лінгвістики не має жодного стосунку, та аспірантка Київського національного університету ім. Т. Шевченка (тепер доктор філологічних наук, літературознавець) О. М. Сліпушко в 1998 р. раптом опублікували «Новий тлумачний словник української мови в чотирьох томах» [35] (далі – НТСУМ), назвавши себе на титульній його сторінці укладачами, тобто авторами тексту. Лише з реквізиту до видання дізнаємося, що його науковим редактором є Л. І. Андрієвський (знаний художник). Серед коректорів (!) фігурують відомий редактор лінгвістичних праць вітчизняної Академії наук та колишня співробітниця Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України.

Автори академічного лексикона (СУМа) зробили докладний аналіз НТСУМа й беззаперечно довели, що «він є скороченим варіантом

«Словника української мови» в 11-ти томах з незначними доповненнями та змінами, що «це 98-відсотковий плагіат чистісінької води», що «механічне, без творчого осмислення скорочення реєстру СУМа здійснене нефахово, безсистемно. А тому поза реєстром словника в 4-х томах залишилися загальновживані слова, які неодмінно мали би бути в словнику такого обсягу», але «внесено значну кількість застарілих, вузькодіалектних та рідковживаних слів, які не обов'язкові в короткому словнику» [5]. Укладачі СУМа справедливо сказали, що «автори» НТСУМа «грубо порушили норми наукової та й чисто людської порядності, привласнивши працю цілого покоління українських лексикографів» [Там само].

В. Яременко не дав відповіді академічним лексикографам-фахівцям по суті звинувачень, цинічно заявивши, що працю авторів СУМа їхньою інтелектуальною власністю він не вважає, а свою статтю-відповідь у «Літературній Україні» назвав «Домагаюся права ... на плагіат» [60]. Проте сам відповідним знаком забезпечив собі та О. Сліпушко авторське право на третій сторінці НТСУМа. Ці ж автори твердять, ніби в НТСУМі «уперше в лексикографії так широко тлумачаться лексеми, що починаються на літеру **г**. Їх біля 400, тоді як різні довідники називають лише кілька десятків. Це цілком оригінальна частина словника, яка добре прислужиться, сподіваємося, підвищенню культури мови...». (НТСУМ I: 8).

Розгляньмо цю частину чотиритомника. Фактично в НТСУМі трохи більше 320 вокабул на **г**. Майже стільки ж реєстрових слів із початковою буквою **г** налічуємо у відомому лексиконі Є. Желехівського та С. Недільського [18: 166–170]. Величезну частину реєстрових слів на **г** у НТСУМі – це без будь-якої системи підібрані діалектні елементи, і лише при кількох подано відповідну ремарку (є й позначка *гуц.*, але в «Переліку умовних скорочень» її не розкрито). Напевне, лише для збільшення кількості слів із початковим **г** у НТСУМ уведено вузькоговіркові лексеми, наприклад, *гірґи* «плечі», *гезунд* «здоров'я», *говда* «голова» та ін. Хіба узаконення таких слів у літературній мові справді сприятиме культурі українського мовлення? Та й у доборі нормативних слів на **г** не видно чіткої системи. У НТСУМі, наприклад, **єґалерея**, **гуталін**, **газон**, та немає **гіпс** (пор. Гр. I, 349), **газета**, **газ** тощо.

Лише поодинокі вокабули на **г** у НТСУМі ілюстровано прикладами й оснащено покликаннями на авторів творів.

У словникових статтях, взятих не повністю із СУМа, надто багато дискусійних тлумачень. Наприклад, значення реєстрового говіркового слова **гаґарига** прямо розкриває ілюстрація до нього із твору Г. Хоткевича: *гаґарига – то таке всяке кругленьке, щоб дитина бавилася*. Проте В. Яременко та О. Сліпушко дають тлумачення його діалектним словом *таракуцька* (НТСУМ I: 691). Вокабули *таракуцька* немає ні в

першій публікації словника за ред. Б. Грінченка, ні в СУМі, ні в самому НТСУМі. Семантика номена **таракуца** (бот.) – «маленький гарбузик, кабачок» [15 V: 241], **атаракуцька** – «тиква» [21: 241]. Перед користавачем НТСУМа – механічно перероблена стаття із третього видання словника за ред. Б. Грінченка: «**Гагарига, ги ж. = Таракуцька...**», що її додав із прикладом А. Ніковський [50: 419].

Діалектизм **гавра** в СУМі адекватно і стисло пояснено та паспортизовано: «*Гавра... діал. 1. Лігво звіря; барліг... 2. перен. зневаж. Рот*» (СУМ II, с. 9). Автори НТСУМа (I, 691) його витлумачили без ремарки так: «Зимове лігво ведмедя, барліг, лігвище, тирло, *баруля*, кубло (людський барліг)». Назви **баруля** не знайдете ні в НТСУМі, ні в СУМі. Говіркове утворення *баруля*, вочевидь, узятو зі словника за ред. Б. Грінченка (Гр. I, 31). Пор. **баруля** «яр, провалля» [15 I:136].

Біля вокабули **гвинтівка** маємо тлумачення «*Крис, рушниця, карабін, гвер, обріз, обрізан*» (НТСУМ I: с. 695). Тільки слово **рушниця** слушно пояснює вокабулу, адже **крис, гвер** – діалектні лексеми; **карабін, обріз** – різновиди рушниці. Діалектне слово **газда** функціонує не тільки з семантикою «господар» (НТСУМ, I, 691), але й зі значенням «заможний селянин» [37: 156]. Із лексикона за ред. Б. Грінченка взято діалектизм, значення якого в НТСУМі так і не розкрито: **Гівгач = гівгор, а.** Назва птаха (I, 697). Пор. у Грінченка: **Гівгач, ча** и **гівгор, ра** м. Пт. Junx torquilla. Вх. Лем. 407 (Гр., I, 349).

Авторам не до вподоби тлумачення лексеми **гурман** у СУМі: «**Гурман...** Той, хто любить, цінує вишукані страви. – Ви гадаєте, що я скнара й гурман... (Ю. Бедзик, Полки..., 1959, 156)» (СУМ II: 196), і вони його переробили так: **Гурман, а.** Аматор смачно попоїсти. Той, хто любить, цінує вишукані страви. *Багато блюд китайської кухні – виключно для гурманів* [!] (НТСУМ I: 701). Лексема **аматор** тут не надто підходить, а назва **блюдо** в українській літературній мові – «широка посудина, в яку кладеться або насипається страва» (СУМ I: 204), отже, в цитованому контексті вона – русизм. Пор. ще: «**Гонтар, я. Покрівельщик...**» (НТСУМ I: 699) замість нормативного **покрівельник**. Пор. також **Гонтарь...** Кровельщик... (Гр. I: 250).

Лексикографічну «творчість» у НТСУМі можна б коментувати і коментувати.

Виправдовуючи свій плагіат, В. Яременко пише, буцімто за цитати з літературних творів «Інститут мови жодному письменнику не платить, але включає в загальний обсяг «своїї інтелектуальної власності». За яким правом? За монопольним правом державної спеціалізованої установи на захищений плагіат» [60: 3]. Це неправда. Лексикографи, що паспортизують використаний матеріал із різної літератури (не тільки художньої) (у СУМі – з точністю до сторінки), нікого не обкрадають, бо зазначають, кому належить цитований текст!

НТСУМ нині слугує зразком наукового плагіату [43: 414][3].

Автори СУМа не подавали позову на В. Яременка та О. Сліпушко, бо у них, не було можливості, щоб сплатити за послуги адвокатів. До того ж багатьох з укладачів СУМа вже не було на цьому світі. Останнє, мабуть, і досі стимулює охочих плагіаторів до беззастережного переписування тексту СУМа в інших лексикографічних проектах. Проте, крім судових установ держави, існує суд наукової громадськості та буде суд історії.

Невдовзі після НТСУМа побачив світ «Великий тлумачний словник сучасної української мови» [7] (далі – ВТС СУМ). Укладачем і головним редактором його названий В. Т. Бусел. Редакторами-лексикографами (укладачами) виступають: В. Т. Бусел, М. Д. Василега-Дерибас, О. В. Дмитрієв, Г. В. Латник, Г. В. Степенко, Л. П. Тютюнник (ВТС СУМ, с. II, 1427). Щоправда, своїх авторських прав відповідним знаком вони не забезпечили. До видання ВТС СУМа ніхто про таких лексикографів у лінгвоукраїністичних колах України навіть не чув. Про мовознавчу компетенцію «укладачів» можемо судити з «Передмови» до ВТС СУМа, в якій між іншим, сказано: «Словникове творення в Україні має майже 400-літню історію – від словників Лаврентія Зизанія, Памви Беринди (XVI – XVII століття), тлумачного словника Івана Котляревського (1769–1838 рр.), укладеного до поеми-жарту «Енеїда», 4-томного «Словаря української мови» Бориса Грінченка, «Історичного словника українського язика» Євгена Тимченка, «Правописного словника» Григорія Голоскевича, «Практичного словника синонімів української мови» Святослава Караванського до величного 11-томного академічного видання – «Словника української мови» (1970–1980 рр.).

Перший однотомний Словник такого обсягу створювався на основі усіх вищезгаданих та багатьох інших спеціалізованих словників... З неофіційних джерел укладачам Словника відомо, що на сьогодні в різних наукових інституціях України існує картотека реєстру слів української мови загальним обсягом приблизно від 3-х до 4-х мільйонів слів» (ВТС СУМ: III).

Названі перші два словники – церковнослов'янсько-староукраїнські. Що з них використано, неможливо з'ясувати, бо в ВТС СУМ немає паспортизації лексем. До «Енеїди» І. Котляревського, обізваної «жартом», додано не тлумачний, а перекладний українсько-російський словничок (у Харківському виданні 1842 р. – 39 с.). «Історичний словник українського язика» створили Є. Тимченко, Є. Волошин, К. Лазаревська, Г. Петренко, а Є. Тимченко був і редактором 1-го тому (інші томи не вийшли). Може йтися лише про 3-4 мільйони карток із текстами – виписками з різної друкованої літератури, а не про таку кількість лексичних одиниць!

Академічний «Словник української мови» в 11-и томах, названий «величним», майже цілковито поглинутий ВТС СУМом. Із статей СУМа

укладачі ВТС СУМа лише викинули приклади, що засвідчують існування й новітню історію слів, та покликання на авторів цитованих текстів. Однак "у параграфі «Лексичний склад словника» ВТС СУМ (с. IV) йдеться про джерела його реєстру (матеріал перефразовано або й без змін узято із СУМа – т. I, с. VII)!

Проте у ВТС СУМІ є певна кількість нових статей із більш-менш адекватними тлумаченнями. Наприклад: **Бандерівці** (с. 36, але чогось немає *Мельниківці, Унівці, Ковпаківці, Мазепинці*), **Совіти**, -ів, *мн. іст.* Зневажлива назва Радянського Союзу, більшовицького режиму взагалі; **Совітський**, -а, -е, *зневаж.* Прикм. До **совіти** (с. 1158; це західноукраїнські слова; вживалися й уживаються також і без зневаги).

В ньому є також доповнення до тлумачень вокабул, усунення стилістичної ремарки *заст.* в потрібних випадках у СУМІ. Наприклад, пор. **Дисидент**, а, ч. *заст.* Віровідступник (СУМ II: 283) – **Дисидент**, а, ч. 1. Особа, релігійні погляди якої розходяться з догматами панівної церкви; віровідступник. 2. Той, хто не згодний з ідеологією, пануючою в країні, суспільстві; інакомислячий (ВТС СУМ: 223); **Соборний**, а, е ... 1... 3. *заст.* Об'єднаний, неподільний. **Соборність**, ності ж., *заст.* Властивість за знач. **соборний** з (СУМ IX: 433) – **Соборний**, -а, -е ... 3. Об'єднаний; неподільний. *Соборна держава* (ВТС СУМ: 1157), але при **Соборність**, - ності у ВТС СУМІ ремарку *заст.* залишено (може, через недогляд, адже існують вирази типу: *соборність держави, соборність України*): **Шестидесятник**, а, ч. Прогресивний громадський діяч 60-х років XIX ст. в Росії (СУМ XI: 447) – **Шестидесятник**, -а, ч. 1. Прогресивний громадський діяч 60-х рр. XIX ст. в Росії. 2. Освічена людина 60-х рр. XX ст. в Радянському Союзі, яка в період хрущовської «відлиги» повірила в можливість лібералізації комуністичного режиму (ВТС СУМ: 1394–1395). А чому б не *шістдесятник*?

У ВТС СУМІ вперше в новітній вітчизняній тлумачній лексикографії виділено кілька вокабул із початковою буквою **и** (с. 392).

Деякі доповнення можна б виділити в окремі словникові статті. Наприклад: **Совок**, вка, ч. Лопатка з загнутими догори бічними краями і перев. короткою ручкою... (СУМ IX: 436) – **Совок**, -вка, ч. 1. Лопатка з загнутими догори бічними краями і перев. короткою ручкою... 2. *жарг.* Радянська людина, духовно скалічена тоталітарною системою; **Совковий**, -а, -е ... 2. *Зневажл.* Прикм. до **совок** 2. *Совкове мислення, Совкові звички* (ВТС СУМ: 1158). По-перше, іменник **совок** не жаргонізм (з якого жаргону), а розмовне слово. По-друге, чому похідний від нього прикметник має позначку *зневаж.*, а іменник – ні? Виділені у ВТС СУМІ значення такі далекі, що можна виділити дві вокабули: **Совок**¹ «лопатка...» і **Совок**² *розм.* «людина з залишками світогляду та звичок радянської доби». Етимологія **совок** до кінця не з'ясована. Можливо воно – контамінація **совок** «лопатка» та номінації «советский человек».

Використовуючи тлумачення радянського часу біблійних слів, релігійних термінів треба пильно придивлятися до дефініцій і вилучати пояснення, зроблені з позицій войовничого атеїзму, щоб не образити почуття мільйонів побожних людей. Наприклад, у статті СУМа написано: **Ковчег**, а, ч. 1. Судно, в якому, за біблійним міфом, урятувався від усесвітнього потопу Ной... 3. У православній церкві – скринька для зберігання так званих святих дарів... (СУМ IV: 206–207). У ВТС СУМ (с. 437) перше тлумачення повністю переписане із СУМа, але в третьому поясненні вилучено сполуку «так званих».

«Список основних умовних скорочень у словнику» (ВТС СУМ: IX), **повністю** збігаються з відповідною частиною СУМ (т. I, с. XXVIII). Додано лише позначку *жарг.* – жаргонне слово. Про недоречне його застосування ми сказали вище (розглядаючи статтю **Совок**). У ВТС СУМ іноді недоладно використовується ремарка зах. (західноукраїнське слово), наприклад, у статті «**Груля...**зах. Картопля» (с. 205). Насправді зазначена лексема вузькоговіркова, функціонує в небагатьох лемківських поселеннях, зокрема на заході Пряшівщини [1: карта № 323]. Слово **криївка** в СУМІ паспортизується уривками з творів І. Франка, Ю. Яновського, тому при ньому немає жодної ремарки (СУМ IV: 424), у ВТС СУМ біля нього позначка зах. Вокабула **Псевдо** оснащена позначками *невідм*[інюване], зах. На якій підставі? На заході України іменник **псевдо** відмінюється. Його вживання не обмежено територіально. Адекватно стилістичні ремарки можуть давати тільки науковці, в розпорядженні яких є великі лексичні картотеки. Отже, ВТС СУМ фактично є варіантом академічного СУМа в 11-й томах, а не оригінальною працею.

Дефініціями, беззастережно взятими із СУМа, наповнений «Сучасний тлумачний словник української мови» Н. Д. Кусайкіної та Ю. С. Цибульника. Проте автори не забули забезпечити свої авторські права, підкресливши: «Охороняється закрном України «Про авторське право та суміжні права». Передрук книги чи будь-якої її частини забороняється без письмової згоди видавництва. Будь-які спроби порушення Закону переслідуватимуться у судовому порядку». Пор., наприклад: «**Безугавний...** Який не вгаває, не перестає, не замовкає; безперервний, невинний...» (СУМ I: 151), «**Бойки...** (одн. бойко...). Представники однієї з етнічних груп західноукраїнських областей...» (Там само, с. 212) — «**Безугавний...** Який не вгаває, не перестає, не замовкає; безперервний, невинний» [53: 53]; «**Бойко...** Представник однієї з етнічних груп західних областей України» [53: 69] (про тлумачення цієї вокабули див. ще далі, с. ...).

У новоствореному у 1991 р. Інституті української мови НАН України, до складу якого окремою структурною одиницею перейшов з Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України найпотужніший вітчизняний творчий колектив професійних лексикографів (у їх числі

багато авторів «Словника української мови» в одинадцяти томах) було заплановано створити «Новий словник української мови» (НСУМ) у 8-10 томах із тлумаченням близько 200 000 вокабул. О. О. Тараненко опублікував докладний проспект НСУМа [54]. Проспект викликав наукову дискусію [8]. На наш погляд, вадою проспекту було те, що в ньому не підкреслено необхідність подання латинських номенів на означення рослин і тварин — засіб якнайточнішої ідентифікації номена. У ньому чітко не сказано про паспортизацію цитованого матеріалу. Сам автор у проспекті обходиться лише іменем і прізвищем письменника, не називає його творів, року видання книжки, сторінку публікації.

Проте кроком уперед у нашій лексикографії стала пропозиція подавати до основного тексту словникової статті дату найдавнішої фіксації відповідної лексеми в писемних пам'ятках української мови або перше засвідчення її в лексиконах та етимологію слова [54: 156 – 160]. Уваги заслуговує також пропозиція друкувати в НСУМі «графічні ілюстрації», що «мають допомагати в розкритті значення слів предметної лексики...» [54: 162]. Автор пропонував у додатках до НСУМа дати особові імена українців – (антропоніми) та аббревіатурні оніми [54: 8 – 9].

На превеликий жаль, із різних причин далі від проспекту справа укладання НСУМа не пішла. Давно до цього визрівала ідея спочатку укласти 12-й том СУМа, який би охоплював потрібні доповнення до тлумачень вокабул одинадцятитомника, лексику з заборонених у Радянському Союзі українських книжок, нову лексику. В Інституті української мови розпочато і нині завершено роботу над укладанням цього тома. Продовжено працю над давно розпочатим одностомним СУМом, який незабаром вийде у світ.

Тим часом Український мовно-інформаційний фонд НАН України висунув добру ідею – створення вітчизняних словників із використанням комп'ютерних технологій. Її підтримав також Інститут української мови НАН України. 7 серпня 1999 р. вийшов Указ Президента України Л. Кучми № 967 (99) «Про розвиток національної словникової бази», в якому читаємо: «1. Підтримати пропозицію Національної академії України з видання нового покоління академічних україномовних [!] словників і створення їх електронного відповідника для інформаційних комп'ютерних систем (проект «Словники України»). 2. Встановити, що реалізацію проекту здійснює Національна академія наук України...». Як не дивно, але Інститут української мови НАН України не було залучено до реалізації зазначеного проекту. В умовах фінансової скрути на індивідуальних засадах до виконання проекту залучено багатьох його співробітників, що не пішло на користь виконання планової роботи Інституту.

«План-графік реалізації завдань, визначених Указом Президента України від 7 серпня 1999 року № 967 «Про розвиток національної

словникової бази». Затверджено дорученням Кабінету Міністрів України від 11.10.2000 р. № 17020/49» передбачав, зокрема, «І етап: Укладання фундаментальної багатотомної академічної лексикографічної системи «Словник української мови» (орієнтовно 20 томів). 2001–2003»; ІІ етап: Укладання фундаментальної багатотомної академічної лексикографічної системи «Словник української мови» (орієнтовно 20 томів). 2002–2003»; «Випуск паперової версії фундаментальної багатотомної академічної лексикографічної системи «Словник української мови» (орієнтовно 20 томів). 2004–2004»; «Оптичний CD-ROM диск: Фундаментальна академічна лексикографічна система «Словник української мови». Версія 1.01.2004-2004»; «Випуск фундаментальної багатотомної академічної лексикографічної системи «Словник української мови» в он-лайновому варіанті на Інтернет 2004–2004». Проспекту «Словника української мови» в 20-х томах опубліковано не було, тому засади укладання та його побудова не стали предметом обговорення фахівців-мовознавців.

Нового академічного лексикона наукова громадськість і широкі кола інтелігенції України чекали понад десять років після Указу Президента Л. Кучми. Нарешті лише в кінці 2010 р. вийшов у світ перший том «Словника української мови» в 20-ти томах» [51] (Далі – СУМ-20 – *В.Н.*) замість запланованого 2004 р.

Він оснащений докладною «Передмовою» (с. 6 – 58). Варто відзначити, що у «Вступі» до неї згадано видатну роль М. М. Пещак у розвитку комп'ютерної лексикографії в Україні (СУМ-20, 7). Тут же сказано, що «Словник української мови» 1970 – 1980 рр. входить до складу нового, 20-томного тлумачного словника». (СУМ-20, 6; виділення наше – *В.Н.*), та не зазначено, на якій підставі і з чийого дозволу думку авторів «Словника української мови» в 11-тьох томах про аналогічну справу, висловлену в «Літературній Україні» 18.XI.1990, (тут же (у «Вступі»)

У «Вступі» підкреслено: від СУМа новий словник відрізняється тим, що він «складається з двох великих частин, які подають відповідно загальну та ономастичну лексику (остання містить географічні назви)». Це мотивується тим, що топоніми «є дуже частотними у мовній практиці, а їх написання і тлумачення не завжди просте», вимогою «лексикографічної повноти та замкненості, яка є обов'язковою для великих лексиконів» (с. 7). Це можна сказати й про антропоніми, але для них у СУМі-20 не передбачено окремих томів. Чому їх зігноровано? Незрозуміло, що мають на увазі керівники проекту, коли пишуть, ніби пояснення топонімів «не завжди просте», адже етимологізування лексем у СУМі-20 не заплановано, локалізація назв – не проблема, а написання їх – справа орфографічних словників.

Перший параграф («Основні принципи лексикографування») першого розділу («Головні засади укладання словника української мови

в 20 томах») «Передмови» демонструє основні відмінності СУМа-20 від СУМа, поглинутого новим лексиконом, адже першим принципом у проекті СУМ-20 було «максимально повне збереження і використання теоретичних та практичних надбань вітчизняної лексикографії, втілених у структурі та корпусі СУМ. Зокрема, матеріали зі вступної статті СУМ використано і в цьому виданні» (СУМ-20: 7). Тут зазначено, що в СУМі-20 повністю використано реєстр СУМа (із понад 134 тисяч реєстрових слів вилучено лише близько 800 вокабул).

Треба відзначити розширення джерельної бази реєстру й текстово-ілюстративної бази СУМ-20, зокрема до джерел залучено переклад Біблії, здійснений І. Огієнком (уперше повністю опублікований 1962 року), твори письменників минулих часів, які було заборонено друкувати й цитувати в УРСР, та письменників новітньої доби (близько 150 авторів). Але виникає питання, чому до джерел не залучено інші повні переклади Святого Письма – П. Куліша, І. Пулюя, І. Нечуя-Левицького (Відень, 1903), І. Хоменка (Рим, 1963), патріарха Філарета (Денисенка) (Київ, 2004), архимандрита Рафаїла (Турконяка) (Львів, 2006; з перевиданим текстом Острозької Біблії). Гадаємо, що і патріарх Філарет і архимандрит Рафаїл дали б УМІФ, якби той звернувся до них, електронні версії своїх перекладів. До того ж у ХХ ст. опубліковано багато українських перекладів усього Нового Завіту або його складових частин, зокрема Українське Біблійне Товариство видало «Новий Завіт Господа нашого Ісуса Христа» (К., 2000 – частину повного перекладу Біблії, який надруковано 2011 р.)[4].

У «Списку літературних джерел словника» (СУМ-20) немає прізвищ авторів церковних проповідей ХІХ – ХХ ст. (наприклад, В. Гречулевича, митрополитів В. Липківського, А. Шептицького, патріарха Філарета). Не видно в СУМі-20 використання перекладів українською мовою богослужбової літератури, творів українських теологів (немає й позначки теолог.).

У параграфі «Лексика і фразеологія Святого Письма» слушно підкреслено, що «для правильного формулювання тлумачень слів Святого Письма, крім знання його тексту, потрібна велика кількість теологічних словників, енциклопедій, досліджень із герменевтики, екзегетики, тематичних біблійних симфоній, коментарів біблійних текстів». Напевне, для цього не вадило б в авторському колективі мати людину, що має і філологічну, і богословську освіту. У «Передмові» зазначено: «При укладанні біблійної частини СУМа використана авторизована система «Єврейський та грецький лексикони Стронга», де до кожного слова Старого і Нового Завіту подано варіанти перекладів. Адже без спеціальних знань такі біблійні поняття, як, наприклад, віра, спасіння, гріх, покаєння, святість, праведність, закон, благодать, апостол, ангел тощо правильно не витлумачиш. Наведені слова є бібліїзмами, тобто лексемами, які своїм походженням сягають тексту Біблії.

Адаптовані мовною практикою, вони набули вже інших значень, що сприймаються як загальнономовні» (СУМ-20: 26).

Нам не відомий жоден український переклад Біблії з нумерацією Джеймса Стронга.

У автора параграфа 2.6. «Лексика і фразеологія Святого Письма» і «Передмови» спостерігаємо своєрідне розуміння терміну «біблеїзм», і який лінгвісти звичайно пояснюють: «**Библеизм**. Библейское слово или выражение, вошедшее в общий язык» [2: 66], «Бібліїзми – слова ! або вислови зі Святого Письма (Біблії), що ввійшли в загальну мову» [16: 48].

Із лексем кваліфікованих у «Передмові» як «біблеїзми» насправді такими є лише **ангел, апостол** (грецизми), **благодать** (калька грецького слова), що ввійшли в загальне користування через переклади Св. Письма, а решта – праслов'янські слова (**věra, grěxъ, zakonъ** та ін.), що, крім прадавніх, набули нових значень під впливом Біблії. Вжиті у СУМі-20 форми **біблеїзм, біблеїст, біблеїстика, біблейський** (с. 492) – це русизми (пор. рос. *армия* – *армейский* [5], *полиция* – *полицейский, компания* – *компанейский* та ін.). Українськими еквівалентами російських слів *библеизм, библеист, библеистика* є відповідно – *бібліїзм* [16: 48] (хоч можна б уживати інтернаціоналізм *біблізм*, пор. чеськ. *biblismus*), *бібліст* («наші священики – *біблісти* приготують до друку переклад цілого Старого Завіту»; *бібліст...* Галущинський [6: 43]). До речі, у СУМі-20 використано тільки форми **арамеєць, арамеї, арамейці, арамейка, арамейський** (с. 253), хоч в літературі засвідчено ; варіант **арамійський** [45: III, XX] (гіперизм, пор. чеськ. *aramejský*, польськ. *aramejski*). Засвідчено і прикметник **біблістичний**, якого немає в СУМі-20: «Щоб читати Біблію розумно, треба посідати бодай мінімум біблістичних та богословських відомостей» [45: XIV].

У СУМі-20 дотримано норми «Українського правопису» 1993 р. (СУМ-20: 11 – 12). Але Українська національна правописна комісія на своєму засіданні 19 грудня 2003 р. затвердила окремі правила з проекту нової редакції «Українського правопису» (1999 р.): 1. «Писати слово **пів** завжди окремо від сусідніх слів, якщо воно означає «половина», напр.: *пів години, пів яблука, пів Києва*. 2. Поширити «правило дев'ятки» на правопис іншомовних власних назв: **Аристотель, Едит, Занзибар, Сиракузи** та ін. 3. У загальних назвах іншомовного походження подвоєння приголосних звичайно не передаємо: **тона, нето, бруто** та ін., але **вілла, манна, булла, бонна, пенні** та деякі ін. 4. Не вживаємо зайвої букви **й** у словах **параноя, секвоя, феєрверк, фюста** ін. В Українському мовно-інформаційному фонді НАНУ про це мають знати, адже секретар Правописної комісії є його співробітницею. Невже в реєстрі СУМа-20 будуть фіктивні невідмінювані вокабули типу **півгривні, півночі, півхліба** тощо?

До того ж треба пам'ятати, що біблійні лексеми, які давно засвоєні українською мовою, пристосовані до її фонетичної системи, не можна

писати за правилами правопису слів іншомовного походження, засвоєних порівняно недавно. З огляду на це орфограми, наприклад, **акафіст** (с. 150), **алілуя** (с. 174) у реєстрі СУМа-20 недоречні. Пор.: «**Алилу́я** ... Алилуя, «хвалить Господа» – це єврейське богослужбове виголошення, як звернення до народу. В нашій Церкві співають потрійно. «Алилуя, алилуя, алилуя, слава Тобі, Боже», при чому «слава Тобі, Боже, – це як переклад «алилу́я» [19: 51]; «Після цього я почув наче гучний голос великого натовпу на небі. Вони говорили: *Алилуя!* Спасіння, і слава, і сила нашого Бога!» [34: 314]; «я почув на небі гучний голос, ніби численного народу, який говорив: *алилуя!* Спасіння і слава, і честь, і сила Господу нашому!» [3: 1383]. «**Алилу́я** 1. Вірш псалма, який виконують на Літургії після читання Апостола перед читанням Євангелія й супроводжують приспівом «**алилу́я; алилу́я; заст. азматик**. 2. Приспів «*алилу́я*». **Алилу́я**. Те саме, що **алилуарій** 1. 2. Приспів кондака акафіста. **Алилу́я подвійна. Алилуя подвійна**» [42: 21]. **Акафіст** і *акатися* [Там само].

Порівняно з СУМом реєстр СУМа-20 помітно збільшився, однак він зріс не за рахунок питомої лексики.

Додатковий том до СУМа, укладений в Інституті української мови НАН України, містить, наприклад, такі вокабули – питомі лексеми, як: **Брехалівка...** *іст., розм.* Тюремна камера, в якій тримали велику кількість в'язнів (І. Багрянний), **Брехлій...**, *зневажл.* Брехун (В. Яворівський), **Брид...** *розм.* 1. -у. Бридота, мерзота. 2. -а. Бридка, гидка людина (Л. Костенко), **Бродок ... розм.** Зменш.-пестл. до **Брид** (І. Багрянний), **Брусик** *Зменш.* до **Брус...** *Брусик мила //* Невелика хлібина прямокутної форми (М. Хвильовий), **Будило ... заст.** Будильник; **Будильний.** Який будить (В. Підмогильний), **Буйнощі** *розм.* Буйність (О. Бердник), **Буруш** *діал.* Пінистий гребінь хвилі (М. Вінграновський), **Бурхоть** *розм.* Те, що бурхає, бурхотить (Р. Іваничук) та багато ін. їх у СУМі-20 немає. Даремно шукатимете в СУМі-20 вокабули – давно зафіксовані слова: **багатоетнічний, багатоетнічність; бандюк; безпротокольний, біблійний; бідолашенський, бідося; блакитнючий, блідезний; бусик.**

Реєстр СУМа-20 пересичений вузькоспеціальними термінами, яким місце – в лексиконах іншомовних слів, у загальних і спеціальних енциклопедіях тощо. Наприклад тут маємо: **аблатив, аблаут, абляція, абруптив, абреже, баба́, бісса, бісус, бучарда, бхаван** та безліч ін. Але в ньому українець, який є практикуючим християнином, не знайде пояснення слів, які часто чує в храмі та поза ним, наприклад: **автокефал** «прихильник автокефальності», **антидор і антидора** «залишки агничної просфори після вирізування Агнця, які наприкінці Літургії священнослужитель роздає вірним; *заст.* анафора, дора» [Там само: 22], **Антипасха** «перша неділя після Пасхи, що завершує Світлий тиждень...» [Там само:

23], **артос** «хліб, освячений на Великдень, який роздають вірним у Світлу суботу; розм. **дарник**» [Там само: 24]. Немає в реєстрі СУМ-20 деяких термінів, пов'язаних із богословською сферою, однокореневих із поясненими в ньому, зокрема вокабули **ангелологія** «вчення про ангелів». Існує й *поетична ангелологія* [55].

Реєстр СУМа-20 надто великий, проте шкода, що в ньому немає, наприклад, слова **алаверди**, яке час від часу чуємо на гостинах. Дивно, що в ньому відсутній реєстр **біскупський**, який засвідчений ще в словнику за ред. Б. Грінченка – **біскупський** – (Гр., I: 57; тут же: **біскуплянин, біскупство, біскупщина**).

Значним кроком назад у вітчизняній лексикографії є відсутність у СУМі-20 міжнародних латинських назв при українських вокабулах із галузей ботаніки та зоології, бо вони найточніше ідентифікують українську номенклатуру. Наприклад, у СУМІ (т. I, с. 118) маємо: **Бедринець...** (*Pimpinella*). Багаторічна трав'яниста кормова рослина; корінь використовується в народній медицині. *Бедринець* – *ломикамінь...* Квітки дрібні, білі, зібрані зонтичні суцвіття (Лікар. рослини... 1958, 185). Дефініція реєстрового **Бедринець** (с. 393) у СУМі-20 буквально збігається з тлумаченням СУМа, лише усунено латинський термін і паспортизовано: «з наук. літ.». Але без латинського відповідника реєстрового слова визначення може стосуватися багатьох рослин. І сама назва *бедринець* (*бедринець*) в українській народній мові різних територій уживається стосовно близько десяти рослин [21: 454]. Заміна точного паспорта СУМа (покликання на книжку *Носаль І. М., Носаль М. А. Лікарські рослини і способи їх застосування в народі*) на «з наук. літ.» у СУМі-20 ще й дезорієнтує користувача, бо цитату взято не з наукового дослідження, а з популярного посібника. Сучасні ботаніки В. Чопик та О. Гайдученко підкреслюють важливість супроводження тлумачень назв рослин латинськими найменуваннями, як це робив Б. Грінченко та В. Даль. «Завдяки цьому, – пишуть вони, – й тепер, через багато років після створення словників, можемо легко зорієнтуватися в назвах біологічних об'єктів, навіть якщо змінилося систематичне положення цих об'єктів або їхні українські назви» [30: 42].

У світлі нового фактичного матеріалу в СУМі-20 видно прагнення доповнити розроблення значення вокабули. Наприклад, реєстрове слово **Берегиня** в СУМІ (т. I, с. 158) має ремарку *діал.* і тлумачення «русалка» з цитатою із «Нарисів стародавньої історії УРСР» (1957 р.). За СУМом-20 (с. 158) **Берегиня...** 1. За давньослов'янськими релігійними уявленнями, мати всього живого, первісне божество – захисниця людини, богиня родючості, природи та добра; згодом уважалася охоронницею дому і родини, подружньої вірності, покровителькою рибалок (з навч. літ.) 2. *перен.* Жінка, яка охороняє, піклується про когось або щось... (з газ.) 3. *заст.* Русалка ... (з наук. літ.) (СУМ-20, с. 467 – 468). Бачимо, що пояснення за науковим джерелом поставлене в кінці

тлумачення (як третє значення). Але в славістиці назва **bergyni* тлумачиться як «берегова фея, русалка» [59: 193]. Пор. і *берегиня* «берегова богиня» [18: 24]. Інші два значення є, напевне, результатом творчості нинішніх аматорів-міфотворців на основі зближення іменникового кореня *берег* із дієсловом *берегти*.

Укладачі СУМа, враховуючи ідеологію та цензуру того часу, часто змушені були чіпляти ремарку *заст.* при вокабулах із церковно-релігійної сфери, теології. На жаль, цю помітку при деяких лексемах, на наш погляд, неправомірно залишено. Пор. *Ад... заст.* Пекло (СУМ-20, с. 126) та «Коли зійшов ти до смерти, Життя безсмертне, тоді *ад* умертвив ти блистінням божества»; «Воскрес єси з гробу, всесильний Спасе, і *ад*, увидівши чудо, зжахнувся...» [40: 630]; **Безплотний... заст.** 1. Який не має тіла, плоті... (СУМ-20, с. 434) і «Собор архистратига Михаїла й усіх *безплотних* сил небесних» [52: 345].

У СУМІ є статті «**Алілуйщик... зневажл.** Людина, що на шкоду справі надміру вихваляє кого-, що-небудь»; **Алілуйщина... зневажл.** Надмірне вихваляння кого-, чого-небудь. *Заступник начальника будівництва застерігав нас від надмірного захоплення, від алілуйщини* (Кулик, Записки консула, 1958, 233)». Русизм (росіянізм) (про що свідчить суф. -**щик**) **Алілуйщик** залишено в реєстрі СУМа-20 з ремаркою *зневаж.* і пояснено: Те саме, що **алілуйко** (с. 174). Введену вокабулу **Алілуйко** (якої немає в СУМІ) оснащено в СУМі-20 позначкою *зневаж.* і витлумачено, проілюстровано й паспортизовано так: «Людина, що на шкоду справі надміру вихвалює кого-, що-небудь. Прибравшись, як **алілуйко** на утрєню (приказка). Виявляється, що до рангу мовно-літературної норми піднесено діалектне утворення, яке у словнику за редакцією Б. Грінченка пояснено й паспортизоване так: «**Алилуйко...** Насмешливое прозвание духовного лица. (Галиц)[кое]. Желех[овский]» (Гр. I, 6). Отже, ареал і семантика слова **алилуйко** зовсім не такі, як у цьому джерелі. Та й поданий приклад у СУМі-20 не дає підстави для нового пояснення, а за паспортом («приказка») слушність приписаної слову **алилуйко** семантики не перевірити. Варто зіставити наведену вище з СУМа статтю **Алілуйщина** зі статтею в СУМі-20 (с. 174): «**Алілуйщина...** Надмірне вихваляння кого-, чого-небудь. *Нас застерегли від надмірного захоплення, від алілуйщини.* (з газ.)!»

До СУМа-20 (с. 581) без змін узято тлумачення вокабули **Божниця**: «1. Те саме, що **божник**. 2. Храм, церква» із СУМа (т. I, с. 212), а в СУМі повторено те, що маємо в словнику за редакцією Б. Грінченка (т. I, с. 82). В обох тлумачних словниках до другого значення першою ілюстрацією є та сама цитата з твору О. Маковея. Вочевидь, укладачам СУМа не відомо було те, що на заході України лексема **божниця** функціонує і зі значенням «синагога» [18: 37], яке треба виділити в статті окремо з ремаркою *діал.*

Автор словникових статей **б́удучий, б́удучина́, б́удучність** у СУМІ, (І, с. 249) оснастив вокабули позначкою *рідко*. У СУМі-20 її неслухно замінено позначкою *заст.*[аріле]. А віряни Православної Церкви молитву «Вірую» і нині закінчують словами: «Чекаю воскресіння мертвих. І життя *будучого* віку. Амінь» [28: 123], греко-католики – «Очікую воскресіння мертвих і життя*будучого* віку. Амінь» [40: 424]. У статті **Будучий** варто було б додати відповідну сполуку *будучий вік* із тлумаченням «вічне життя після воскресіння всіх мертвих і Останнього Суду Христового»[6] (або протлумачити вираз у статті **вік** і до неї відіслати читача).

Зміни в суспільному ладі України, науковий і технічний прогрес призвели поповнення словникового складу мови. Сталися зміни у семантиці лексем суспільної й господарської сфер що загалом відображено у СУМі-20. Наприклад, у СУМІ є лише дві вокабули із коренем *бізнес-*: «**Бізнес...** розм. Комерційна, біржова або підприємницька діяльність як джерело наживи в капіталістичному світі...; **Бізнесмен...** Великий ділок, комерсант, підприємець...» (т. І, с. 179). У СУМі-20 маємо не тільки розбудовану статтю «**Бізнес...** 1. Підприємницька діяльність, спрямована на отримання прибутку... 2. *збірн.* Бізнесмени, підприємці... **Зробити бізнес** див. **зробити**; (1) **Човниковий бізнес...**; **бізнесмен...** Людина, яка займається комерційною діяльністю, бізнесом; підприємець...» (с. 503, 504), але ще одинадцять вокабул із відповідним коренем: **Бізнесвумен, Бізнес-карта** тощо.

Нововведені у словник елементи вимагають особливої уваги. Коли введено реєстрове **Атракція** як термін із фізіології та геодезії, то варто було виділити значення вокабули й в мовознавстві, тоді доречне буде «(1) Паронімічна атракція, лінгв.», подана в кінці статті (СУМ-20, с. 287).

Перед сучасними лексикографами стоїть проблема відбиття в словниках радянської «новомови» (рос. новояз). Деякі лексеми з цього арсеналу, вміщені у СУМІ, залучено до реєстру СУМа-20, наприклад: **Антипартійний...** спрямований проти ідейних та організацій основ партії, ворожий їй. *Центральний Комітет КПРС своєчасно викрив і розгромив антипартійну групу* (Рад. Укр., 6. І. 1959, 1) (СУМ І, с. 50). Дефініцію залишено, ілюстрацію замінено в СУМі-20 (с. 229): **Антипартійний ...** спрямований проти ідейних та організаційних основ партії, ворожий їй. *Спілкування його [Богдиля] з Прозванцевим, людиною явно антипартійних поглядів, викликає неабияку підозру!* (Б. Антоненко-Давидович). Для тих, хто пам'ятає радянську тоталітарну дійсність зрозуміло, що йдеться про єдину в СРСР партію – комуністичну і, здебільшого, про людей, які наважилися дискутувати з яких-небудь політичних питань, а не виступали проти ідейних та організаційних основ КПРС. Між іншим, у часи СРСР вживано

«новомовний» термін русизм **антирадянщик**, який до СУМа-20 не залучено.

Яскравим «новомовізмом» є слово **безідейний**, що його в СУМІ (т. I, с. 130) пояснено: «Який не має твердих політичних переконань, поглядів» (звичайно, радянських – В.Н.). Але проти такого розуміння лексеми свідчить перший наведений тут приклад-ілюстрація з твору І. Франка: «*Безідейним назвемо хіба чоловіка, у якого нема жодних ідей, се значить, який зовсім не думає ні про які загальні справи*». І тлумачення, і ця ілюстрація беззастережно взяті до СУМа-20 (с. 415).

Пам'ятаємо радянський новотвір **безідейщина** – зневажливе позначення твору, в якому функціонери режиму не знаходили «партійності» та «ідейності», але він не відображений в обох тлумачних словниках. За тоталітарної доби на радіоточку (проводові радіомовлення), через яку трансливалися офіційні матеріали, оповіді про «щасливе і заможне життя» тощо, в народі перенесли назвубрехунець. Пояснення вокабули «**Брехунець** розм. ...2. Радіоприймач...» у СУМі-20 – неточне.

Стислі, але зрозумілі для широкого користувача, тлумачення слів, пов'язаних із різними релігіями, зокрема з християнством, є важливою проблемою для сучасних українських лексикографів, оскільки в минулий час державного атеїзму було перервано традицію об'єктивного висвітлення відповідної лексики, фразеології, словосполук. У СУМі-20 спостерігаємо бажання адекватної інтерпретації церковно-релігійної лексики і нововведених і перероблених статей. Разом із цим бачимо якесь прагнення дотримуватися «канону» СУМа. Візьмімо, наприклад, статтю **Ангел**, що в СУМІ містить таке тлумачення вокабули: «1. У релігійному культі – надприродна істота, посланець, вісник бога; зображується звичайно у вигляді юнака з крилами ...2. чий, перен., заст. Захисник або заступник; охоронець ...3. перен., заст. Про людину (переважно жінку), що відзначається красою чи добрістю, лагідністю або зробила чи робить кому-небудь щось гарне, приємне... (СУМ I: 44). Це тлумачення (**ангел**) у СУМі-20 – трохи модифіковане: «**Ангел**, рідше **ангол**, **янгол**... 1. бібл. Духовна істота, створена Богом, посланець, вісник Бога... 2. чий, перен. Захисник або заступник; хранитель, охоронець... 3. перен. Людина, яка є втіленням краси, доброти, лагідності або зробила чи робить кому-небудь щось хороше, приємне...» (СУМ-20: 208). Перше значення вокабули **Ангел** у СУМі-20 проілюстроване новим, адекватним матеріалом. Додано й належно витлумачено назву **Ангел-хранитель (ангел-охоронець)**, наведено номінацію **День ангела (янгола)** з відсиланням «див. **День** (с. 208). Ремарка бібл. перед першим значенням назви **ангел** зайва, бо лексема є широковживаною (і ілюструється в СУМі-20 цитатами не тільки з Біблії, а й із творів письменників). визначення «духовна істота, створена Богом» дуже загальне, адже все, що існує й існувало, за Біблією, створив Бог. До

того ж прикметник *духовний* – багатозначне слово. Представники Церкви у дефініціях слова наголошують, що «ангел, істота безплотна, наділена (обдарована) розумом і волею» [22: 8; 31: 48; 46: 39]. Зауваження СУМ про те, як зображують ангелів, даремно усунено. Пор.: «Ангели зображуються на іконах у вигляді вродливих юнаків, на знак їхньої духовної краси. їхні крила означають, що вони швидко виконують волю Бога» [46: 39].

Номінація **ангел-охоронець** у СУМі-20 (с. 208) паспортизується: «з рел.-церк. літ.», «з газ.». У канонічних текстах УПЦ використовується назва **ангел-охоронитель** [28: 19, 311], УГКЦ – **ангел-хоронитель** [40: 24]. Терміни й вирази, що вживаються у теології, релігії, в церкві бажано ілюструвати із відповідних авторитетних джерел, офіційних церковних видань, а не з *газет* і под.

У статті **Ангел** варто взяти до уваги те, що «за християнською традицією вважається, що ангел є вісником, який повідомляє людям про їхню швидку смерть. Таке значення образ ангела має у Біблії (Суд. 13, 21-22)» [55: 13], тобто що існує вираз *ангел смерті*. Крім ангелів Господніх, є *упалі ангели* [45: 349 (другої лічби; «Біблійний покажчик»)], *грішні ангели* – демони, слуги сатани, що були повстали проти Бога і яких Бог скинув у пекло [55: 14]. Пор.: «Тоді скаже й тим, що ліворуч: Ідіть від мене геть, прокляті, в вогонь вічний, приготований дияволові й ангелам його» (Мт. XXV, 41 [45: 40 (другої лічби); у перекладі І. Огієнка – «огонь, що дияволові та його посланцям приготований»). Варто згадати, що в академічному «Російсько-українському словнику» вираз **падший ангел** перекладено як «*грішний (падший) ангел*» [44: 360].

В українській поезії засвідчено образно вжитий вираз *ангел ночі*: «Ангел ночі над землею Тихо віє вже крилом. Божий мир з його сім'єю Спочиває тихим сном» [12: 74 – 75].

Напевне, в статті **Ангел** потрібно згадати вираз *ангел перелетів*. Пор. «(Як тихо все) Як би святі [янголи] дім перелетіли» [36: 66] (але в покажчику приказку подано в гаслі *янгол*).

Мабуть, наголос **ангѐлику** СУМі-20 (с. 208) у дериваті від *ангел* є друкарською помилкою, бо лексема задокументована в поважних джерелах з наголосом на першому складі: *ангелик*, *ангелчик* [18: 4], *янголик* [49: 541]. Назва **Ангелик** засвідчується в західних і східних говірках української мови, тому не варто біля вокабули додавати ремарку *рідко*. Відповідно до християнської традиції (Діонісій Ареопagit) у небесній ієрархії виділяються дев'ять ангельських чинів (ступенів). До найвищого чину входять серафими, херувими, престоли, до середнього – господства, сили, власті, до нижнього – начала, архангели, ангели (пор. також [47: 21]). З огляду на це в статті **ангельський** необхідно додати: *Ангельські чини*. Див. *Чин*. Вираз *ангельські чини* вживається, зокрема, в тексті Літургії («Херувимська пісня»): «Ми, що херувимів тайно уявляємо... відкладімо

нині всякі житейські піклування. Щоб підняти Царя всіх, Якого в славі проводять невидимо *ангельські чини*» [52: 115]; «Ми херувимів тайно являючи... всяку нині житейську відложім печаль. Щоб і царя всіх ми прийняли, що його в славі невидимо супроводять *ангельські чини*» [40: 414, 418].

Трапляються в СУМі-20 неточні або некоректні тлумачення церковно-обрядових термінів. Пор.: «**Агіасма**... *рел.-церк.* У православній та греко-католицькій церквах – вода, освячена напередодні свята Богоявлення (Хрещення) Господнього» (СУМ-20, с. 117) та «**Агіасма** 1. Вода, над якою здійснено обряд освячення; *свячена вода; свята вода*. 2. і **агіасма велика**. Те саме, що *вода богоявленська*» [42: 21]; **Акафіст** 1. *рел.-церк.* У християнському **богослужінні** (виділення наше. – В.Н.) – різновид церковних хвалебних пісень на честь Христа, Богородиці та святих, під час якого присутні стоять. 2. Літургійна поезія (СУМ-20, с. 150) та **Акафист** і **акатист** 1. Похвальна пісня на честь Ісуса Христа, Богородиці чи святого..., яку виконують поза богослужінням (виділення наше – В.Н.) добового кола; 2. Частина богослужіння Акафистової суботи» [Там само]; **Антимінс**... У християнській церкві – шовкове покривало, яким накривають престол» (СУМ-20: 228) та «**Антимінс** Чотирикутне полотно зі вшитими в нього частинками мощей, із зображенням покладеного до гробу Ісуса Христа, знарядь його катувань та чотирьох євангелістів, яке розгортають на престолі для здійснення Літургії; *заст. священна трапеза; рідко покривало. Антимінс переносний*. Антимінс, призначений для здійснення Літургії в тимчасових церковних спорудах та поза церквою» [42: 23]. Пор. також: Антимінс – освячений плат зо вшитою в нього часточкою Мощів якого Святого... Служити Святу Літургію можна тільки на Мощах якого Святого, і часточку Мощів вкладали в Св. Престол, тепер же часточку вкладають в Антимінс» [19: 68 – 69]. Антимінс є обов'язковим тільки в християн греко-візантійського обряду.

У СУМі-20 досить часто трапляються неповні тлумачення церковно-обрядових термінів. У статті «**Агнець**... *книж., заст.* 1. Ягня, ягнятко 2. *бібл.* (з великої літери). Одне з імен Ісуса Христа, яке вживається на позначення Його викупної жертви за людей» (СУМ-20, с. 119) не враховано того, що в Православній і Греко-католицькій Церквах вживають терміни «**Агнець і Агнець євхаристійний, Агнець літургійний**. Частина першої проскомидійної просфори, яка під час Таїнства Євхаристії перетворюється в Тіло Христове; **Святий Хліб; анафора** [42: 21].

Прикметник **Блаженний** у СУМі-20 протлумачено слово в слово так, як у СУМі (т. I, с. 195): «1. Дуже щасливий // Проїнятий щастям, радістю; який виражає щастя, радість» (с. 546 – 547), з доповненнями: «2. у знач. ім. **блаженний**... У римо-католицькій і греко-католицькій церквах – подвижник, прославлений у процесі беатифікації... (з церк.

літ.). З.у знач. ім.**блаженний**... У православній церкві – найменуванню деяких святих. *Блаженний священномученик Миколай Чарнецький*... (з газет); // Те саме, що **юродивий 2.** ...копії собору Василя Блаженного» (СУМ-20: 547). У доопрацюванні статті не враховано значення слова в християн у дусі Заповідей *Блаженств* [46: 447 – 456], що їх дав людям Ісус Христос в Нагірній Проповіді (Мт., V, 3 – 11), про які варто сказати у статті **блаженство**. Пор.: **Блаженство** «стан душевного щастя» [19: 155]. Тут же треба згадати **ваше блаженство** – звертання до глави Церкви в православних і греко-католиків. До речі, М. Чарнецький – священномученик Греко-католицької Церкви, а не Православної.

Автори СУМа-20 прагнули розширити опрацювання семантики вокабул на основі нових матеріалів, але не завжди вдало. Наприклад, замість стислої статті «**Благовісник** ...книжн., рідко. Провісник добра, щастя. У порівн....» (СУМ I: 191) у СУМі-20 подано: «**Благовісник**... 1. бібл. Проповідник Слова Божого ...2. уроч. Провісник добра, щастя. У порівн. ...3. (з великої літери). Народна назва християнського свята Собору Архангела Гавриїла (26 березня ст. стилу). ...(з Інтернету) (СУМ-20: 240). Перше значення було б точніше сформульоване, коли б автор статті врахував, що І. Огієнко, на переклад Св. Письма якого в СУМі-20 є покликання, лексему *благовісник* розумів як «проповідник Науки Христової, цебто Євангелії чи Благовістя» [19: 147] (останнього слова в реєстрі СУМа-20 немає!). Третє значення ілюструється прикладом з Інтернету. А тут би потрібне для цитування конкретне наукове етнографічне джерело (наприклад, книга О. Воропая [9: 285 – 287]). Наші розшуки показали, що в календарях Православної і Греко-католицької Церков відзначається день вшанування Архангела Гавриїла як Собор Архангела Гавриїла, але це не свято, а робочий день. У деяких говорах південно-західного наріччя української мови **Благовісник** – назва свята **Благовіщення** [9: 287].

Слово **благодатний** має в нашій мові (церковно-релігійні тексти) не тільки семантику «який дає щастя, добро, радість, достаток, користь; багатий, щасливий (СУМ I: 192; СУМ-20: 541), а й «милостивий, сповнений милості, ласки»: Богородице, Діво, радуйся *благодатна* Маріє, Господь з Тобою [28: 21]. Субстантивований прикметник *Благодатна* – одне з імен Богородиці: Тобою радується, *Благодатна*, всяке творіння [52: 203]. Введення в цю статтю і пояснення потребує відома номінація **Благодатний вогонь**.

Добре, що у СУМ-20 введено статтю «**Благовірний**...», 1. Православний святий з монархів, які прославляються церквою [!] за праведне життя. *Благовірні князі Борис і Гліб*... 2. Те саме, що **побожний**...» (с. 540). Однак приклад на перше значення свідчить про те, що на Русі *благовірними* оголошували князів. Убиті сини великого князя Володимира Святославовича були не самодержцями, а звичайними князями.

Узяту із СУМа статтю **Благовіст** (т. I, с. 192) з надто загальним тлумаченням «дзвоніння перед початком церковної відправи» треба було вдосконалити, а не лише замінити ремарку *заст. нарел.-церк.* (СУМ-20: 540), адже *благовіст* – це «розмірені удари в один великий дзвін. Ним віруючі скликаються у храм Божий на Богослужіння... Благовіст у свою чергу ділиться на два види: 1. **Звичайний**, або **частий**, і дзвониться найбільшим дзвоном, і 2. **пісний** чи **рідкий**, дзвоніння з допомогою меншого дзвону, у будні дні Великого Посту» [46: 552].

Статтю СУМа «**Благочестя... книжн., заст.** 1. Додержання приписів релігії; побожність, набожність... 2. Православна віра, православ'я...» (т. I, с. 195) перероблено так: «**Благочестя рел.-церк.** Істинне шанування Бога, прийняття Божих істин і виконання заповідей; побожність, набожність...» (СУМ-20: 547). Незрозуміло, чому усунено значення «православ'я». Воно відзначене у словнику за ред. Б.Грінченка. А І. Огієнко вживанню лексем **благочестивий** у розумінні «православний», **благочестіє** – «православ'я» присвятив цілу наукову розвідку [19: 149 – 154]. Та й у самому СУМі-20 у статті **Благочестивий** (с. 543) залишено «2. Належний до православної віри...» (СУМ I: 195).! У кінці статті **Божий** (СУМ-20, с. 581) мусять бути й **вирази Боже Дитя, Дитятко Боже**.

Не завжди в СУМі-20 враховано значення слова в церковному середовищі. Пор.: «**Анафора літ.** Стилістичний засіб, що полягає в повторенні тих самих звуків, слів, речень на початку двох або кількох суміжних рядків, строф, фраз» (СУМ-20, с. 207) та «**Анафора** 1. Те саме, що **канон євхаристійний**; 2. Частина Літургії вірних, під час якої відбувається переосутнення та піднесення Святих дарів; 3. *див. Агнець*; 4. *див. антидор*...» [42: 22], «**Блаженство**. Велике щастя, велика насолода, раювання...» (СУМ-20, с. 547) та «**Ваше Блаженство!** Титулування митрополита» [42: 31].

Можливо, значення «не подумавши, вкласти велику кількість грошей чи матеріальних цінностей» лексеми **бахнути** [29: 134] на час укладання першого тому СУМа-20 в Лінгвістичному корпусі Українського мовно-інформаційного фонду ще не було зафіксоване, тому не показане при відповідній вокабулі (с. 384). Та дивно, що у СУМі-20 відсутній досить добре знаний медичний термін **бляшка** (атеросклеротична) [27: 194 – 195], а в статті **Атом** не має згадки про *мирний атом*.

Трапляється, що при «переробці» тлумачення, подане в СУМІ, спотворено. Пор. «**Біднятко... пестл.** Бідолаха, бідняжка; **Бідняточко ... Пестл.** до **біднятко**» (СУМ, т. I, с. 178) та «**Біднятко. Пестл.** до **бідолаха**; **Бідняточко.** Те саме, що **біднятко** (СУМ-20, с. 502). Насправді лексема **біднятко** є пестливим до слова **бідня**, -няти «бедняжка» (Гр. I, с. 62), яке не вадило б увести в тлумачні словники навіть із ремаркою *діалектне*.

Необхідно пильніше придивлятися до надто загальних визначень у СУМІ там, де семантику слова можна описати точніше. Пор. в обох словниках: «**Бойки...** Представники однієї з етнічних груп західноукраїнських областей...» (СУМ, т. 1, с. 212; СУМ-20, с. 583). Читач має знати, що бойки – українці, не з екземпліфікації, а з дефініції. Західноукраїнських областей (у географічному розумінні) сім, а бойки компактно живуть лише на частині територій Івано-Франківської, Львівської та Закарпатської областей.

Із СУМа до СУМа-20 легко беруть неповні досить загальні тлумачення із старими ілюстраціями. Пор.: «**Буженина** ...Особливим способом приготовлена свинина. *Буженину подають на стіл з відвареною картоплею* (Укр. страви, 1957, 156)» та «**Буженина** ...Особливим способом приготовлена свинина. *Буженину подають на стіл з відвареною картоплею* (з наук.-попул. літ.) [СУМ-20: 671]. По-перше, будь-яка страва готується особливим способом, а *буженина* – це, звичайно, запечений суцільний шмат нашпигованого м'яса (переважно свинини, але може використовуватися й баранина, індичатина тощо). По-друге, кулінарна книжка ніколи не була і не є науково-популярною літературою!

Великою перевагою академічного СУМа є те, що в ньому застосовано якнайточнішу паспортизацію цитованих прикладів, яка не лише засвідчує існування лексеми, а й підтверджує адекватність тлумачення її, слушність виділених значень і їхніх відтінків. Відсутність паспортизації з точністю до сторінки у виданні тексту, з якого використано екземпліфікацію, не дає змогу з'ясувати настільки точно витлумачено семантику вокабули. У СУМі-20 цитати з творів художньої літератури засвідчуються тільки ім'ям і прізвищем письменника – автора або перекладача. У «Передмові» джерелом цитування ще конкретно названо Конституцію України, «Словар української мови» за редакцією Б. Грінченка та «Українські приказки, прислів'я і таке інше», укладені М. Номисом. За прізвищами письменників можна, хоч віддалено, міркувати про час фіксації лексеми, про авторитетність джерела інформації. Проте за паспортизацією із журн., з газ. з навч. літ., з наук, літ., з наук.-попул. літ., з наук.-техн. літ., з мови документів (!), з Інтернету навіть і такої можливості немає. Такі покликання – шукай вітра в полі! Відмова від точної паспортизації джерельного матеріалу в академічному СУМі-20 – це крок назад в опрацюванні лексичного матеріалу.

Автори СУМа-20 зловживають цитатним матеріалом у статтях із чітко однозначним реєстровим словом. Наприклад, ботанономен **агава** в СУМі ілюструється двома цитатами (т. I, с. 15), у СУМі-20 – чотирма (с. 115); після етноніма **албанці** в СУМі подано одну цитату (т. I, с. 32), у СУМі-20 – дві (с. 17); дериват **абанський** у СУМі обходиться без прикладів, у СУМі-20 (с. 170) після тлумачення – чотири великі уривки.

Пор. ще цитати у статтях **Алани** [СУМ-20: 169], **Алжирці**, **Алжирський** (с. 173) тощо.

Ілюстративний матеріал у СУМі-20 загалом адекватний. Однак треба було оминати цитат, в яких непомітно вплутана ідеологія. Наприклад, у статті **Антисемітизм** (с. 232) читаємо: *Сіонізм і антисемітизм – це два обличчя однієї й тієї ж ідеології – расизму* (із журн.). Трапляються в СУМі-20 також недоладні додатки речень до матеріалу СУМ. Пор. «**Банановий...** Прикм. до **банан**. *Бананове листя*» (СУМ I: 99) та «**Банановий...** 1. Прикм. до **банан**. *Чи є тут, на ...завалених банановими шкірками мостах, життя?* (з газ.) *Бананова республіка. Бананове листя. Банановий нектар* [СУМ-20: 347]. Звичайно, пейоративну номінацію *бананова республікане* можна ставити в один ряд із словосполученням *бананове листя*, а треба виділити окремо й протлумачити.

Від безлічі коренів (основ) дериваційні можливості мови досі не реалізовано, існування багатьох похідних слів на сьогодні не засвідчено. Чи мають право лексикографи самі заповнювати вільні для дериватів ніші? Звичайно, мають, але в найнеобхідніших випадках. Та краще їм почекати, поки відповідну лексему утворять інші носії мови. Наприклад, у СУМі є лише іменник **бурун** «навальна піниста хвиля» (т. I, с. 261). Тим часом у літературі засвідчено прикметник *бурунний*, який справедливо введено до реєстру СУМа-20, але в ньому «від себе» додано ще одну вокабулу: «**Буруновий...** Те саме, що **бурунний**. *Бурунове море*» (с. 693). Для чого? СУМ має в реєстрі паспортизовані зоономен **бурундук** «дрібний звірок – гризун з родини білячих, що має вздовж спини п'ять чорних смуг на жовто-вохристому фоні» та похідне утворення «**Бурундуковий...** Прикм. до **бурундук**... *Старі бурундукові нори*» (т. I, с. 261). Думаємо, що в останньому прикладі виступає форма множини присвійного прикметника, тому вихідною формою тут є *бурундуків, -ова, -ове*, пор. **ластівчин** «прикм. до **ластівка**» – СУМ, т. IV, с. 452; *ховрахів* прикм. *доховрах, належний ховрахові* та помилковий варіант **ховраховий** «прикм. до **ховрашок**; належний ховрахові» СУМ, т. XI, с. 103». Проте не виключається і дериват – відносний прикметник **бурундуковий**: *бурундукове хутро* (пор. рос. *бурундуковый мех* [48: 702]). Статі **Бурундук**, **Бурундуковий** СУМа до деталей повторено в СУМ-20. У ньому з'явилися паспортизована стаття «**Бурундучок...** Зменш.-пестл. до **бурундук**...» та непаспортизовані реєстрові слова **Бурундученя** «маля бурундука», **Бурундучиха** «самка бурундука», (с. 693). Такі деривати типові для українського словотвору (пор. *галчення, зайчиха, слониха*), але можливі й інші моделі (пор. *тетеря, тетерук, тетерюк – тетерка, тетериця, тетерючка* – СУМ X: 102). За потреби можна змодельовати навіть *бронтозавр – бронтозаврення, бронтозавриця* або щось інше. Варто зазначити, що слів на позначення

самиці та малят від назви гризуна *бурундука* не відзначено в російських говорах [13; 38].

Вітчизняні словники, призначені для широкого користувача, традиційно містять загальноновживану лексику, яка в суспільстві вважається пристойною. Обмежено допускаються територіально-діалектні слова. Є сенс уводити в реєстр словника діалектні лексеми, що мають значний ареал поширення, порівняно часто вживані, у семантиці яких є нюанси, що їх немає в їх нормативних відповідниках. У нормативних лексиконах при залучених діалектизмах мають бути елементарні вказівки, де їх вживають, прямо або через паспортизацію. В іншому разі цінність використаного діалектного матеріалу досить невисока. Непаспортизовані вузькі діалектизми наявні в СУМІ, наприклад: «**Баба5**...діал. Рід великих груш» (т. I, с. 75), «**Бабка8**... Петелька, на яку застібають гаплик» (т. I, с. 76). Вони перекочували у СУМ-20: «**Баба5** ...діал. Сорт великих груш. *Наїстися баб*» (с. 299), «**Бабка8** ... діал. Петелька, на яку застібають гаплик» (с. 301; але в словнику за ред. Б. Грінченка є покликання на джерело та зрозуміліше пояснення:

«Застібка, дротяна петля на одязі, якою застібають за гаплик» – Гр.: 14). Пор. ще у СУМІ: «**Бахті́р** див. **бохта́р**» (т. I, с. 114), **Бохта́р, бохті́р**... діал. Оповісник, вістовець» (т. I, с. 223; тут паспортизація: Скл[яренко], Карпати...) і СУМ-20: «**Бахті́р** див. **бохта́р**» (с. 384), «**Бохтар, бахті́р**... діал. Оповісник, вістовець... (С. Складенко)» (с. 612). Варіант **бахтир** в обох словниках не паспортизовано. Звідки взявся і навіщо потрапив до реєстру поважних праць, незрозуміло.

До СУМа-20 повністю взято з СУМа (т. I, с. 211 – 212) статтю «**Божистий**... *рідко*. 1. Те саме, що **божий**. 2. Те саме, що **божественний** 1...» (с. 581). Ілюстрація з твору І. Франка при виділеному першому значенні містить діалектний вираз *день божистий* (пор. *весь день божистий* «протягом цілого дня» [18: 37] у бойківському діалекті: *цілий рік божистий* «увесь рік» [37: 63]), тому не варто було залишати тут позначку *рідко*, а краще, гадаємо, було дати *діал*.

Новинкою у вітчизняній тлумачній лексикографії є подані в кінці то́му «Покажчик словосполучень» (с. 718 – 846) та «Список реєстрових слів» (с. 847 – 911). Покажчик полегшить користувачеві відшукати потрібну словосполуку, але читач має знати, на якій сторінці вона в СУМі-20. У списку вокабул також необхідні вказівки на сторінку СУМа-20, де надруковано реєстрове слово. Без цього цей індекс не має сенсу. Напевне, було б доцільно мати один «Покажчик» і один «Список» до всього СУМа в останньому його томі.

Як зазначалося, головний науковий редактор В. М. Русанівський підкреслював, що «Словник української мови» 1970 – 1980 рр. входить до складу нового, 20-томного тлумачного словника. Доповнюють його матеріали нової, електронної картотеки – лінгвістичного корпусу» (СУМ-

20, с. 6). До нього «практично повністю включено матеріали фундаментальних словників: «Фразеологічного словника української мови» у двох книгах... та «Словника фразеологізмів української мови» (СУМ-20, с. 56). Із «Передмови» дізнаємося, що спочатку було створено першу редакцію нового Словника – скомпоновано дев'ять термінологічних томів (що вони містили, не сказано). Над нею працювало 34 лексикографи, 9 наукових редакторів і головний науковий редактор. Лексикографами першого технологічного тому були науковці ІУМ НАНУ Г. Н. Горюшина, Н. С. Лозова та І. А. Самойлова.

На основі дев'ятох технологічних томів зроблено дев'ять видавничо-технічних томів. У першому томі першої редакції СУМа-20 (А – горішок) вокабули з початковою буквою А (422 с.) опрацювала Г. Н. Горюшина, з початковою літерою Б – Г. М. Сjuta – співробітники ІУМ НАНУ. На базі дев'яти видавничо-технологічних томів першої редакції формується 18 томів другої редакції СУМа-20. Над опублікованим першим томом другої редакції Словника (літери А – Б) працювали: Л. Л. Шевченко (А – аннамці), В. В. Чумак (аннібалів – аятола, Б – балухи), Г. М. Ярун (балцанка – бенетити), І. В. Шевченко (бенефіс – божеволіти), О. В. Бугаков (Боженька – бусольний), В. М. Білоноженко (бустер – бязь) (СУМ-20, с. 54 – 55).

У «Передмові» немає навіть згадки, що в СУМІ, який увійшов до складу СУМа-20, матеріал на А – Б уклали: А. А. Бурячок (а – багнетний), Г. М. Гнатюк (багнистий – баранячий), В. П. Градова (барахло – безвольно), А. В. Лагутіна (безвстидний – безпідметовий), П. П. Доценко (безпідставний – бентонітовий), А. П. Білоштан (бенуар – богобоящий), І. О. Кільчевський (богобудівник – бравада), Л. К. Рак (бравий – бруствер), С. П. Пригожий (брутальний – [бязь]). Доопрацювали й відреагували в статті П. Й. Горецький та Н. І. Швидка (а – бязь) (СУМ, т. І, с. V).

Фразеологічний словник української мови також не анонімний. Фразеологізми з опорними словами, що починаються буквами А та Б опрацювала В. П. Забеліна [56: 7]. Тлумачення фразеологізмів теж мають авторів із-поза колективу Українського мовно-інформаційного фонду НАН України. Наукова етика не дозволяє не відзначати доробку цих лексикографів-першопрохідців. На якій підставі авторство їхніх статей, що взяті до СУМа-20 цілком, без жодних змін, або з незначними, несуттєвими модифікаціями «переадресовано» іншим особам?

Багато таких статей ми розглянули вище.

Для зайвої наглядності дамо порівняно коротку статтю «**Бурчак**, *а, ч. Дзюркотливий, стрімкий потік води. – Я поки що шургну у бурчак та поплаваю* (Вовчок, VI, 1956, 313); *Навколо в бурчаках пінилась і клекотіла вода* (Коз., Серце матері, 1947, 71); * У порівн. *Ні, Марко не такий. Він як бурчак, рвав би каміння, рив береги, з корінням вивертав би дерева* (Коцюб., II, 1955, 41)» (СУМ, т. І, с. 262), яку уклав С. П. Пригожий,

та статтю «**Бурчак**, á, ч. Дзюркотливий стрімкий потік води. – Я поки що шургну у бурчак та поплаваю (Марко Вовчок); Навколо в бурчаках пінилась і клекотіла вода (В. Козаченко); * У порівн. Ні, Марко не такий. Він, як бурчак, рвав би каміння, рив береги, з корінням вивертав би дерева (М. Коцюбинський) (СУМ-20: 693), що її «уклав» О. В. Бугаков. У видавничо-технологічному томі СУМ-20-1 лексикографом вокабул на Б виступає Г. М. Сjuta. Пор. ще у словнику за ред. Б. Грінченка: «**Бурча́к, ка́**, м. 1) Журчащий ручей. 2) Струя поточной воды, текущей с шумом. Дзюркотання весняного струмочка – бурчака. Г. Барв. (308)». То кому ж належить стаття **бурчак**? З усією очевидністю – С. П. Пригожому.

На думку укладачів СУМа-20 (с. 56), їхній твір «є цілком новою лексикографічною працею, оскільки він радикально відрізняється від СУМа». У чому ця радикальність? За таблицею 4.3 у СУМі-20 (с. 56), на букви **А – Б** в СУМі – 6303 словникові статті, в СУМі-20 – 11531 словникова стаття, і збільшення в СУМі-20-2 порівняно із СУМом складає 82,94%, але насправді – лише на 45,34%, тобто **понад половину словникових статей СУМа-20 узято із СУМа**. Звичайно, реєстр СУМа-20 дуже зріс порівняно із СУМом, але не за рахунок питомої української лексики, а запозичених слів-термінів із різних галузей людської діяльності, яким місце – у спеціальних словниках та енциклопедіях (наприклад, «**Богдо-геген...**» титул ламаїського **первосвященника** в Монголії 1641 – 1924 рр., який в період 1912 – 1919 рр. мав також повноваження теократичного правителя країни, а в 1921 – 1924 рр. монарха з обмеженими повноваженнями; особа, що носила цей титул...» — СУМ-20, с. 573).

З погляду лексикографічного СУМ-20 не можна кваліфікувати як принципово новий лінгвістичний продукт у вітчизняному мовознавстві. Але вихід його у світ був сприйнятий як подія в нашій науці. Хотілося б, щоб наступні томи СУМа-20 були оригінальніші та досконаліші.

Про привласнення цілих сучасних словників або їх фрагментів зарубіжні історики науки не пишуть. С. І. Лендау зазначив: «Словники завжди копіювали один з одного, проте нині, на відміну від загальнопоширеної практики сімнадцятого сторіччя, жоден поважний словник не візьме цілі розділи іншої праці й не передрукує їх дослівно» [26: 390][7].

Проблема наукової етики залишається. Гадаємо, що один із можливих шляхів її розв'язання – до старої назви «Словник української мови», запозиченої з одинадцятитомного тлумачного словника, на титульній сторінці додати: «видання 2-е, доповнене», опублікувавши передмову до СУМ і назвавши авторів його та редакторів.

Використані джерела

1. Атлас української мови. – К., 1988. – Т. 2. – 520 с. + 407 карт.
2. Ахматова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966. – 607 с.
3. Біблія. Книга Священного Писання Старого та Нового Завіту / Переклад Патріарха Філарета. – К., 2004. – 1413 с.

4. *Балог В.О., Лозова Н.Є., Тищенко Л.О., Тищенко О.М.* Нові й актуалізовані слова та значення. – К., 2010. – 277 с.
5. *Білоноженко В.М., Бурячок А. А., Винник В.В., Гнатюк Г.М., Родніна Л.О.* та інші, (усього 11 осіб). Обережно – плагіат // Літературна Україна. – № 40 (4856): 18 листопада 1999 р. – С. 4.
6. *Ваврик В.О.* Святе Письмо: книги, переклади, пояснення // Слово Доброго Пастиря. – Е VII. – Ч. 7–8. – [Нью-Йорк], 1956. – 64 с.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови / 170 000. – К. – Ірпінь: «Перун», 2001. – 10+1427 с.
8. *Вихованець І., Непокупний А., Ткаченко О.* Про новий тлумачний словник української мови // Мовознавство. Доповіді та повідомлення на IV Міжнародному конгресі україністів [в Одесі]. – К., 2002. – С. 17 – 21.
9. *Воропай О.* Звичаї нашого народу / Етнографічний нарис. – Мюнхен, 1958. – Т. 1. – 455 с.
10. *Гак В.Т.* Словарь // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М., 1990. – С. 462 – 464.
11. *Горбач О.* До видання Максимовичевого «Лексикону» // Maximowicz J. Dictinarium latino-slavonum. 1718 – 1724. Facsimile O.Horbatsch curavit. – Р. II. – Romae, 1991. – С. 26 – 28.
12. *Гулак-Артемівський С.* Запорожець за Дунаєм / Опера на три дії. Лібретто С. Гулака-Артемівського. – К., 1983. – 150 с.
13. *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка.. – М., 1955. – Т. 1. – 699 с.
14. *Денисов П.Н.* Основные проблемы лексикографии: Автореф. дис. ...докт. филол. наук. – М., 1976. – ??с.
15. Етимологічний словник української мови. – К., 1982. – Т. 1. – 631 с. (С. 136) – К., 2006. – Т. V. – 703 с.
16. *Жайворонок В.В.* Біблеїзми // Українська мова: енциклопедія / Вид. 3-є, зі змінами і доповненнями. – К., 2007. – С. 48 – 49.
17. *Железняк І.М., Корепанова А.П., Масенко Л.Т., Стприжак О.С.* Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К., 1985. – 254 с.
18. *Желеховский Є., Недільский С.* Малорусско-німецкий словарь. – Львів, 1886. – Т. 1. – 598с.
19. *Ларіон* митрополит. Етимологічно-семантичний словник української мови / За ред. Ю. Мулика-Луцика. – Вінніпег, 1979. – Т. 1. – 365 с.
20. *Касарес Х.* Введение в современную лексикографию / Перев. с испан. – М., 1958. – 354с.
21. *Кобів Ю.* Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К., 2004. – 800 с.
22. Краткий церковно-богослужебный словарь / Для толкового чтения книг, уяснения смысла Богослужения и обрядов Православной Церкви. – М., 1997. – 318 с.
23. *Левицкий В.В.* Этимологический словарь германских языков. Supplement – 2. – Черновцы, 2012. – 60 с.
24. Лексикон латинський Є. Славинецького, «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. До видання В. В. Німчук. – К., 1973. – 541 с.
25. Лексикон словенороський П. Беринди / Підгот. тексту і вступ, стаття В. В. Німчука. – К., 1961. – 273 с.
26. *Лендау С.І.* Словники: Мистецтво та ремесло лексикографії / З англійської переклала О. Кочерга. – К., 2012. – 480 с.
27. Медичний ілюстративний словник Дорланда / Вид. 30-е. – Т. 1: українсько-англійський. – Львів, 2007. – 1201 с.
28. Молитовник. – К., 1999. – 507 с.
29. *Навальна М.* Динаміка лексикону української періодики початку ХХІ ст. – К., 2011. – 325 с. (С. 134.)
30. Назви рослин в українських загальномовних словниках / Науково-методичні рекомендації: [Упорядн. В.І. Чопик, О.П. Гайдученко]. – К., 2000. – 77 с.
31. *Никифор* архимандрит. Иллюстрированная полная популярная библейская энциклопедия. – М., 1891 (репринт 1990 р.). – 902 с.

32. *Николаев С.И.* Литературные занятия И. Максимовича // ТОДРЛ. – Л., 1985. Т. 40. – С. 385 – 399.
33. *Німчук В.* Українські переклади Святого письма // *Das Ukrainische als Kirchensprache.* Українська мова в церквах. – Wien, 2005. – S. 15 – 64.
34. *Новий Завіт /* Преклад о. Турконяка. – К., 2000. – 317 с.
35. *Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах /42000 слів//* Рекомендовано Міністерством освіти України для студентів вищих та середніх навчальних закладів / Укладачі: Василь Яременко, Оксана Сліпушко. – К., 1998.
36. *Номис М.* Українські приказки, прислів'я и таке инше. – С-Пб., 1864. – 304 с. + XVII с.
37. *Онишкевич М.Й.* Словник бойківських говірок. – К., 1984. – Ч. 1. – 495 с.
38. *Полный словарь сибирского говора.* – Томск, 1992. – Т. 1. – 288 с.
39. *Піпаш Ю., Галас Б.* Матеріали до словника гуцульських говірок: Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області. – Ужгород, 2005. – 265 с.
40. *Порудоминский В.* Повесть о Толковом словаре. – М., 1981. – 125 с.
41. *Прийдіте поклонімося: молитовник.* – Рим, 1991. – 1023 с.
42. *Прокопович Феофан.* Сочинения. – М., Л., 1961 – 502 с.
43. *Пуряева Н.* Словник церковно-обрядової термінології. – Львів, 2001. – 156 с.
44. *Рихло П.* Плагіат // *Лексикон загального та порівняльного літературознавства.* – Чернівці, 2001. – 636 с.
45. *Російсько-український словник /* Ред. С. І. Головащук, Л. А. Коробчинська, М. М. Пилинський. – К., 1968. – Т. 2. – 756 с.
46. *Святе Письмо Старого та Нового Завіту /* Повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, араміїськими та грецькими текстами. – Рим, 1963. – XXI + 1070 + 353 с.
47. *Слободський С.* протоієр. Закон Божий / Підручник для сім'ї і школи / Переклад ... О.І. Кислюка. – К., 1996. – 571с.
48. *Словарь библейского богословия /* Под ред. Ксавье Леон-Дюфура... – Брюссель, 1990. – 1288 + X с.
49. *Словарь современного русского литературного языка.* – М.; Л., 1950. – Т. 1. – ??? с.
50. *Словарь украинского языка. Собранный ред. ж. «Киевская старина» /* Ред. с добавл. собствен, материалов Б.Д. Гринченко. – К., 1909. – Т. 4. – 563 с.
51. *Словник української мови /* Зібрала редакція журналу «Киевская Старина» / Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко / 3-є видання, виправлене й доповнене, за редакцією акад. Сергія Єфремова та Андрія Ніковського. – К., 1927. – Т. 1. – 428 с.
52. *Словник української мови.* – Т. 1: А – Б. – К.: Наук, думка, 2010. – 911 с.
53. *Служебник.* – К., 1999. – 484 с.
54. *Сучасний тлумачний словник української мови /* За ред. д.філол.н., проф. В.В. Дубічинського. – Харків, 2006. –1008 с.
55. *Тараненко О.О.* Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника). – К.; Кам'янець-Подільський, 1996. – 170 с.
56. *Удяк Г.І.* Поетична ангелологія та проблеми її інтерпретації (у європейській літературі доби романтизму) / Автореф. дис. канд. філол. наук. – Тернопіль, 2004. – 18 с.
57. *Фразеологічний словник української мови.* – К., 1993. – Кн. 1. – 528 с.
58. *Черных П.Л.* Историко-этимологический словарь современного русского языка. – М., 1993. – Т. 1. – 622 с.
59. *Щерба Л.В.* Опыт общей теории лексикографии // Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974. – С. 265 – 304.
60. *Этимологический словарь славянских языков: праславянский лексический фонд /* Под ред. чл.-кор. АН СССР О.Н. Трубачева. – М., 1974. – Вып. 1. – 214 с.
61. *Яременко В.* Домагаюся права ... на плагіат // *Літературна Україна.* – 2 грудня 1999 р. – № 43 (4859). – С. 3.
62. *Dubois J., Giacomo M., Guespin L., Macellesi Ch, Macellesi J. – B., Nevel I. – P.* Dictionaire de linguistique. – Paris, 1973. – 516 p.
63. *Kluge.* Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Bearbeitet von Elmar Seebold / 24., durchgesehene und erweiterte Auflage. – Berlin; N. York, 2002. – 1023 S.
64. *Zgusta L.* Manual of Lexicography. – Praha, 1971. – 360 p.

Семенов О. Українська лексикографія у школі: діалог особистостей: навч.- метод. посіб. / Олена Семенов, Альона Косенко. – Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2015. – 145 с.

Окреслено місце і роль української лексикографії у формуванні основ академічної культури старшокласника, сутність лексикографічної компетентності учнів старшої школи старшокласників. Розроблено творчі, пошуково-дослідні завдання і вправи на формування лексикографічної компетентності старшокласників, що враховують технології особистісно орієнтованого, проблемного, інтерактивного навчання, розвитку критичного мислення. Акцентована увага на вивчення ідіостилу словникаря як особистості з високим рівнем академічної культури. Доведено, що успішність уроку значною мірою залежить від діалогічної взаємодії учителя та учня.

Книгу підготовлено в межах колективної теми кафедри української мови «Ефективні технології навчання і контролю якості знань у лінгвістичній підготовці майбутніх фахівців» і адресовано на широке коло користувачів: учителям-словесникам, студентам, магістрантам, керівникам педагогічної практики. Може бути корисним для учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів, слухачів МАН при підготовці до олімпіад, конкурсів наукових робіт.

Identified place and role of Ukrainian lexicography in forming the foundations of academic culture seniors, nature lexicographical competence of high school pupils. Developed creative search and research tasks and exercises on the formation of lexicographical competence of seniors, taking into account the personality oriented technology, troubled, interactive learning, critical thinking. The attention is focused on the study of idiostyle lexicographer as individuals with high academic culture. It is proved that the success of the lesson depends largely on dialogic interaction between teacher and pupil.

The book was prepared within the collective theme of Ukrainian language department "Effective technology training and quality control of linguistic knowledge in the training of future specialists" and addressed a wide range of language users and literature teachers, students, undergraduates, heads of educational practice. It may be useful for pupils of secondary schools, students in preparation for MAN Olympiads, competitions of scientific works.

Навчальне видання

**Олена Семеног
Альона Косенко**

**УКРАЇНСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ У ШКОЛІ:
ДІАЛОГ ОСОБИСТОСТЕЙ**

Посібник

Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2014
Свідоцтво ДК №231 від 02.11.2000 р.

Відповідальний за випуск: **А.Сбруєва**
Комп'ютерний набір: **О. Семеног, А.Косенко**
Комп'ютерна верстка: **Ю. Ліхачова**

Здано в набір 07.12.2015 р. Підписано до друку 24.12.2015 р.
Формат 60х84/16. Гарн. Calibri. Друк ризогр. Папір офсет.
Ум. друк. арк. 10,02. Обл.-вид. арк. 10,9.
Тираж 100. Вид. № 58

Видавництво СумДПУ імені А. С. Макаренка
40002, Суми, вул. Роменська, 87

Виготовлено на обладнанні СумДПУ імені А. С. Макаренка